

บทที่ 2

การตรวจเอกสาร

การศึกษาวิจัยเรื่อง การใช้ประโยชน์และการจัดการป่าชุมชนอย่างมีส่วนร่วมตามหลักภูมิสังคม กรณีศึกษาบ้านผาแมว ตำบลหัวเสือ อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง เป็นการศึกษา ลักษณะของการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนในด้านต่างๆ แล้วนำมาจัดรวบรวมเป็นฐานข้อมูลเพื่อที่จะนำไปสู่การจัดการป่าชุมชนอย่างมีส่วนร่วมตามความต้องการของชุมชน ดังนั้น การตรวจเอกสารจึงประกอบด้วยเนื้อหา ดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิสังคม
2. ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับป่า/ป่าไม้
3. การจัดการป่าและสถานการณ์ป่าไม้
4. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับป่าชุมชน
5. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการมีส่วนร่วม
6. แนวคิดทฤษฎีสีทธิหน้าหมู่บ้านและสิทธิชุมชน
7. ทฤษฎีความต้องการของมนุษย์
8. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเกี่ยวกับภูมิสังคม

สุเมธ ตันติเวชกุล (2549: 6-7) ได้อธิบายว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวทางและหลักการบริหารทรัพยากรในท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์สูงสุดด้วยวิธีที่เรียบง่าย เป็นขั้นตอน ตามภูมิประเทศและภูมิสังคม ด้วยทรงมีหลักว่าการดำเนินงานใดก็ตามจะต้องคำนึงถึงประชาชนในท้องถิ่นก่อนเพราะประชาชนเหล่านี้คือผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินงานเป็นผู้ใช้และดำเนินชีวิต ดังนั้น จึงต้องมีการเรียนรู้ ศึกษาสภาพธรรมชาติในแต่ละพื้นที่ที่แตกต่างกันทั้งในด้านภูมิประเทศ สภาพแวดล้อม วิธีการดำเนินชีวิต วัฒนธรรม ประเพณีท้องถิ่นเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้และลึกซึ้งและหากมีสิ่งใดที่ไม่สอดคล้อง เหมาะสม ก็สามารถที่จะปรับให้สามารถเข้ากันได้กับสภาพธรรมชาตินั้นๆ การทำความเข้าใจอย่างลึกซึ้งนี้เป็นหนทางที่ดีที่จะนำไปสู่การวางแผนการดำเนินงานที่สอดคล้องและตอบสนองความต้องการของราษฎรในชุมชนได้อย่างใกล้ชิดและถูกต้อง ซึ่งจะทำงานพัฒนานั้นประสบผลสำเร็จ จึงเป็นการพัฒนาโดยยึดปัญหาและสภาพแวดล้อมของแต่ละพื้นที่เป็นหลัก โดยมีศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ซึ่งเป็นตัวแทนของทุกภูมิภาคของประเทศไทย ที่มีความแตกต่างด้านภูมิสังคม จำนวน

6 ศูนย์ จึงเป็นตัวอย่างของการพัฒนาที่คำนึงถึงหลักภูมิสังคมที่ชัดเจนที่สุด “...พื้นที่ของศูนย์ศึกษา
ทุกแห่ง ก็คือ การย่อส่วนภูมิประเทศแต่ละท้องถิ่นซึ่งมีลักษณะแตกต่างกัน แล้วทำการศึกษาการ
พัฒนาด้านเกษตรกรรมสาขาต่างๆ...” “...จุดประสงค์ของศูนย์ศึกษาก็เป็นสถานที่สำหรับค้นคว้า
วิจัยในท้องถิ่นเพราะว่าแต่ละท้องถิ่นที่มีสภาพฝน ฟ้า อากาศ และประชาชนในท้องถิ่นที่ต่างๆ กันก็มี
ลักษณะแตกต่างกันมากเหมือนกัน...” รวมถึงการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นก็เป็นสิ่งสำคัญ จะต้องนำมา
ศึกษาให้เข้าใจ และนำไปประยุกต์ปรับใช้ให้สอดคล้องและกลมกลืนกับวิชาการแผนใหม่อย่างเป็น
ระบบและต่อเนื่องเป็นกระบวนการเดียวกันผสมผสานเทคโนโลยีเก่ากับใหม่ให้กลมกลืน โดย
ชาวบ้านสามารถรับไปและนำไปใช้ได้จริงอย่างเหมาะสม ลงตัว จนเกิดประโยชน์อย่างสูงสุดแก่
ชาวบ้านด้วยและที่สำคัญคือจะต้องตระหนักอยู่เสมอว่าประชาชนในท้องถิ่นเป็นผู้ใช้ ผู้ที่ได้รับ
ผลกระทบจากสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นผู้ที่ต้องดำเนินชีวิต ตลอดจนทรงตระหนักถึงความสำคัญและ
ความสัมพันธ์ของทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และชีวิตมนุษย์ “ภูมิสังคม” ที่จะต้องดำเนินชีวิต
อยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืน ทรงชี้แนะถึงความสำคัญของการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติและ
สภาพแวดล้อมควบคู่ไปกับการพัฒนาคน

สุเมธ ตันติเวชกุล (2549: 10-18) อธิบายว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่ง
ว่า

...การพัฒนาจะต้องเป็นไปตามภูมิประเทศทางภูมิศาสตร์และภูมิประเทศทาง
สังคมศาสตร์ในสังคมวิทยา คือ นิสัยใจคอของคนเราจะไปบังคับให้คนคิด
อย่างอื่น ไม่ได้ เราต้องแนะนำ เราเข้าไปช่วยโดยที่จะคิดให้เขาเข้ากับเราไม่ได้
 แต่ถ้าเราเข้าไปแล้วเราเข้าไปดูว่าเขาต้องการอะไรจริงๆ แล้วก็อธิบายให้เขา
เข้าใจ หลักการของการพัฒนานี้ก็จะเกิดประโยชน์อย่างยิ่ง... (18 กรกฎาคม
พ.ศ. 2517) กล่าวคือ การพัฒนานั้นจะต้องยึดถือสภาพความเป็นจริงของ “ภูมิ
ประเทศ” ทั้งในด้านพื้นที่ดิน ด้านสังคมวิทยาที่เกี่ยวกับนิสัยใจคอ อหิชาติ
ของคนในพื้นที่พัฒนาเป็นหลัก และขอให้ยึดหลักการสำคัญคือ “ให้
สอดคล้องกับภูมิสังคม” ...

โดย ภูมิ หมายถึง ลักษณะของภูมิประเทศ ซึ่งก็คือสภาพแวดล้อมที่อยู่รอบๆ ตัว
เรานั้นเอง หรือจะพูดแบบชาวบ้านก็คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ นั้นเอง เพราะสภาพภูมิประเทศของเรานั้น
อาจจะมีส่วนคล้ายคลึงกับประเทศเพื่อนบ้านบ้าง แต่ถ้าข้ามไปฝั่งลาว ลักษณะธรณภูมิตานั้นอาจจะ
ไม่เหมือนกันแล้ว แนวฝนต่างๆ นั้นอาจจะมาในฤดูกาลที่ไม่สอดคล้องกัน หรือแม้แต่ประเทศไทย
ส่วนต่างๆ ของประเทศ ภาคเหนือ ได้ กลาง อีสาน ก็ยังมี ภูมิ ที่ไม่เหมือนกันเลย เช่นทางเหนือเป็น
ภูเขา ทางใต้เป็นพรุ ภาคกลางเป็นที่ราบลุ่ม ส่วนทางอีสานเป็นที่ราบสูงแห้งแล้งเป็นต้น

สังคม หมายถึง มนุษย์ที่อยู่ในสภาพแวดล้อมนั้นๆ แม้จะเป็นคนไทยด้วยกันอยู่ในประเทศเดียวกันแล้วอย่างนี้ก็จะคิดเหมือนกันหมด หรือว่าตัดสินใจในกรณีที่เกิดขึ้นต่อสิ่งที่อยู่ข้างหน้าในลักษณะเหมือนกันหมด แม้แต่คนอยู่ทางเหนือ อยู่ทางใต้ เหตุการณ์หนึ่งที่เผชิญอยู่นั้นก็อาจจะตัดสินใจไม่เหมือนกันก็ได้ เพราะเขาตัดสินใจไปตามวัฒนธรรม ค่านิยมทางสังคม สิ่งแวดล้อมประเพณี การอบรมบ่มฝังมา เขาก็ต้องตัดสินใจไปตามนั้น และหากไปเปรียบกับต่างประเทศแล้วความแตกต่างก็ยิ่งมากขึ้นเป็นทวีคูณ ดังนั้น แนวคิดภูมิสังคมคือหลักการสำคัญในการพัฒนา อย่าไปเปลี่ยนแปลง แปรสภาพ หรือทำให้ความเป็นมนุษย์ตรงนั้นได้เสียไป โดยมีตัวอย่างที่ดำเนินงานตามภูมิสังคมได้แก่ โครงการพัฒนาต่างๆ โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ โครงการตามพระราชประสงค์ โครงการหลวง และการดำเนินงานของมูลนิธิชัยพัฒนา เป็นต้น ทั้งนี้ ภายใต้พระราชดำริด้านการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่สอดคล้องกับภูมิสังคม เช่น ดิน น้ำ ป่า คน เพื่อมุ่งหวังให้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างถูกต้อง ผสมผสานวิชาการแนวใหม่กับหลักธรรมชาติและวิถีชีวิตของผู้คนอย่างกลมกลืน เกิดประโยชน์สูงสุดต่อชีวิตมนุษย์และสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนและอาศัยกระบวนการพัฒนาที่เป็นขั้นตอน พื้นฐานของสังคมและความพร้อมของคน ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสว่า

...เราไม่เป็นประเทศร่ำรวย เรามีพอสมควร พออยู่ได้ แต่ไม่เป็นประเทศที่ก้าวหน้าอย่างมาก เราไม่อยากจะเป็นประเทศก้าวหน้าอย่างมาก เพราะถ้าเราเป็นประเทศก้าวหน้าอย่างมากก็จะมีแต่ถอยกลับ ประเทศเหล่านั้นที่เป็นประเทศที่มีอุตสาหกรรมก้าวหน้า จะมีแต่ถอยหลังและถอยหลังอย่างน่ากลัว แต่ถ้าเรามีการบริหารแบบเรียกว่า แบบคนจน แบบที่ไม่ติดกับตำรามากเกินไป ทำอย่างมีสามัคคีนี้แหละ คือเมตตา กัน จะอยู่ได้ตลอดไป...(4 ธันวาคม พ.ศ. 2534)

โดยรวมถึงการพัฒนาต้องให้ความระมัดระวัง ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตกับสภาพสังคม ดังมีพระราชดำรัสเมื่อวันศุกร์ที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2529 เนื่องในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ณ ศาลาศาลาดาลย์ ดังนี้

...เศรษฐศาสตร์เป็นวิชาของเศรษฐกิจ การที่ต้องใช้รถไถต้องไปซื้อ เราต้องใช้ต้องหาเงินมาสำหรับซื้อน้ำมันสำหรับรถไถ เวลารถไถเก่าเราต้องยิงซ่อมแซม แต่เวลาใช้นั้นเราก็ต้องป้อนน้ำมันให้เป็นอาหาร เสร็จแล้วมันคายควัน ควันเราสูดเข้าไปแล้วก็ปวดหัว ส่วนควายเวลาเราใช้เราก็ต้องป้อนอาหาร ต้องให้หญ้าให้อาหารมันกิน แต่ว่ามันคายออกมา ที่มันคายออกมาก็เป็นปุ๋ย แล้วก็ใช้ได้สำหรับให้ที่ดินของเราไม่เสีย...

ทั้งนี้ต้องอาศัยหลักการทำสิ่งง่ายไปหาสิ่งยาก ทำสิ่งเล็กไปหาสิ่งใหญ่ ไม่ก้าวกระโดดเหมือนอย่างคนสมัยนี้ที่ต้องการรวดเร็ว ต้องการขึ้นไปสู่ความเป็นสากลอย่างรวดเร็ว ด้วยการกำหนดกติกาใหม่ๆขึ้นมา ออกแบบเครื่องมือไว้มากมายโดยที่ลืมหันมามองดูว่าพื้นฐานของสังคม ความพร้อมของคนนั้นมีหรือไม่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งมานานกว่า 50 ปี ดังพระราชกระแสรับสั่งประโยคหนึ่งเกี่ยวกับโครงการพัฒนาพื้นที่หุบกะพง “...ห้ามหน่วยราชการนำเครื่องจักรกลเข้าไปดำเนินการเร็วนัก เพราะถ้าหากนำเครื่องจักรกลเข้าไปดำเนินการแล้วชาวบ้านจะทิ้งจอบทิ้งเสียมและจะ 사용하지ไม่เป็น และเขาจะช่วยตัวเองไม่ได้ในระยะยาว...”

อย่างไรก็ดี ทรงพิจารณาว่าควรทำอะไรเร่งด่วน ทรงยกตัวอย่างเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรหมู่บ้านหนึ่งที่จังหวัดสุโขทัย มีราษฎรเข้ามากราบบังคมทูลขอให้พัฒนาถนนลูกรังซึ่งสัญจรไปมา มีฝุ่นมาก ให้เป็นถนนลาดยาง พระองค์ท่านมองว่ามีสิ่งที่เร่งด่วนกว่าคือแหล่งน้ำเพื่อที่จะให้มีแหล่งเก็บกักน้ำ สามารถเพาะปลูกได้ตลอดปี ทำนา และปลูกพืชหมุนเวียน ซึ่งจะทำให้ชาวบ้านมีรายได้มากขึ้น 2 ถึง 3 เท่า แล้วการพัฒนาถนนก็คงเป็นเรื่องที่กระทำได้ง่ายในลำดับถัดไป ตลอดจนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนขึ้น เพื่อให้เกิดการพึ่งตนเองตามพระราชกระแสที่ว่า “ระเบิดจากข้างใน” คือ การให้ครอบครัว ชุมชน หมู่บ้าน มีความพร้อม มีความเข้มแข็งเสียก่อน เมื่อคนในชุมชนพร้อมแล้วก็จะระเบิดเอาความพร้อมภายในตนเองทั้งความคิด ความร่วมมือ ความสามัคคี ออกมาพัฒนาสร้างความเข้มแข็งของชุมชนได้เอง แล้วจึงค่อยขยายการดำเนินงานออกไปสู่สังคมภายนอก โดยมีแนวทางการรวมตัวของคนในหมู่บ้านในลักษณะต่างๆ เช่น กลุ่ม ชมรม สหกรณ์ บริษัท เครือข่าย หรือองค์กรชาวบ้าน พร้อมทั้งให้มีการเรียนรู้ การจัดการ และการแก้ไขปัญหาาร่วมกันของคนในชุมชน เพื่อส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาในด้านต่างๆ พร้อมเสริมสร้างให้คนในชุมชนมีความเอื้ออาทรต่อกัน

ศรีนิตย์ บุญทอง (2548: 22) ในการดำเนินงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ เมื่อมีคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2524 เพื่อทำหน้าที่ดำเนินการควบคุม กำกับ ดูแล ติดตามผล ประสานการดำเนินงานให้เกิดประสิทธิภาพ โดยมี ดร.สุเมธ ตันติเวชกุล เป็นเลขาธิการคนแรกในการปฏิบัติงานสนองพระราชดำริ และปฏิบัติหน้าที่จนเกษียณราชการ เมื่อท่านได้รับเชิญไปบรรยายเรื่อง “พ่อหลวงคิดอะไร” ที่ศาลากลางจังหวัดนครราชสีมา ในวันที่ 4 กันยายน พ.ศ. 2545 มีเนื้อหาตอนหนึ่งว่า

“...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงรับสั่งบทเรียนบทแรกที่ผมได้รับมาเมื่อ พ.ศ.2524 ซึ่งเพิ่งเข้ารับตำแหน่งใหม่ๆ จำไว้นะ จะทำอะไรต้องทำให้สอดคล้อง กับภูมิสังคม คำง่ายๆ แต่มีความหมายลึกซึ้ง หมายความว่าอะไร ภูมิสังคม จะทำอะไรก็ตาม ไม่ว่าเรื่องเศรษฐกิจ ไม่ว่าเรื่องสังคม เรื่อง

การเมือง อะไรก็แล้วแต่นั้น ต้องให้สอดคล้องกับสภาพภูมิประเทศในเบื้องต้นก่อน คือสภาพสิ่งแวดล้อมทั่วไป ดิน น้ำ ลม ไฟ ในเบื้องต้น อย่าไปทำฝืน และสอดคล้องที่สอง ที่จำเป็นอย่างยิ่งเลยเพราะความจริงธรรมชาตินั้น เขาก็อยู่ของเขาอย่างนั้นแหละแต่ส่วนที่สองอาจสำคัญกว่าคือต้องสอดคล้องกับสังคม สังคมคืออะไร สังคมคือมนุษย์ ไม่มีมนุษย์ไม่มีสังคม และสังคมแต่ละแห่งนั้น อย่าว่าแต่ต่างประเทศเลย เอาในประเทศของเราที่แหละ คนทางภาคเหนือ คนทางภาคใต้ ทิศแบบคนภาคกลางหรือไม่ หลายสถานการณ์ตัดสินใจไม่เหมือนกัน ฉะนั้นแต่ละแห่ง แต่ละอย่าง เมื่อนำมาใช้แล้วจะต้องสอดคล้องกับสภาพสิ่งแวดล้อมในเมืองต้น และสอดคล้องกับจารีตประเพณี วัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นนั้นๆ...

ภูมิสังคม โดยคำว่า ภูมิ หรือลักษณะภูมิประเทศทางภูมิศาสตร์ คือ สภาพแวดล้อมรอบตัวคนและต้องอยู่บนพื้นฐานเดิม “สังคม” หรือภูมิประเทศทางสังคมวิทยา ที่คำนึงถึงการดำเนินวิถีชีวิตของคนในสังคมหนึ่งๆ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรม ค่านิยม ความเชื่อและศาสนา ประเพณี เศรษฐกิจและสภาพแวดล้อมในสังคมนั้นๆ การยึดหลัก “ภูมิสังคม” ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทำให้การดำเนินโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริมีลักษณะเป็น “การพัฒนาแบบองค์รวม” กล่าวคือเป็นการพัฒนาที่ “บูรณาการ” ทุกด้านเข้าด้วยกันภายใต้กระบวนการทำงานที่เชื่อมโยงต่อเนื่องกัน ในการนี้ได้พระราชทาน “ศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริ” เพื่อเป็นแนวทางการทำงานแบบองค์รวมตามพระราชดำริ โดยทรงจำลองพื้นที่ซึ่งมีลักษณะเฉพาะทางสภาพภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจและสังคมของแต่ละภูมิภาคไว้สำหรับให้ศึกษาค้นคว้า ทดลอง พัฒนา และเป็น “ศูนย์บริการแบบเบ็ดเสร็จสำหรับเกษตรกร” ศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริดังกล่าวยังทำหน้าที่เสมือน “พิพิธภัณฑ์ธรรมชาติที่มีชีวิต” เพื่อเกษตรกร ประชาชน และหน่วยงานที่สนใจได้มีโอกาสเข้าไปศึกษาเรียนรู้อย่างรอบด้าน จากสภาพความเป็นจริงของการดำรงวิถีชีวิต ความรู้ที่รวบรวมสรรพวิชาการศึกษาที่เรียบง่าย ได้ประโยชน์สูงสุด สอดคล้องกับสภาพธรรมชาติแวดล้อมและการประกอบอาชีพของประชาชน ตลอดจนการเรียนรู้วิธีการทำงาน “ร่วมมือ ร่วมแรง และร่วมใจกัน” ของหน่วยราชการหลายฝ่าย ที่ได้ก่อให้เกิดการ “รู้ รัก สามัคคี” ซึ่งสามารถนำไปประยุกต์ใช้เป็นพื้นฐานการพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองและขยายผลการพัฒนาให้กระจายในวงกว้างสู่ประชาชนและชุมชนในพื้นที่ใกล้เคียงได้

ศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำรินี้ มีจำนวน 6 แห่ง กระจายอยู่ทุกภูมิภาคทั่วประเทศ เพื่อเป็นตัวแทนของแต่ละภูมิภาคที่มีลักษณะภูมิสังคมแตกต่างกัน โดย

การศึกษาค้นคว้าทดลองวิจัยในแต่ละศูนย์ให้ความสำคัญในด้านต่างๆ ที่สอดคล้องกับภูมิสังคมของภูมิภาคนั้น ได้แก่

1. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อนฯ จังหวัดฉะเชิงเทรา มีงานหลักคือ ทำการค้นคว้า ทดลอง และสาธิตเกี่ยวกับการพัฒนาที่ดินที่เสื่อมโทรมให้กลับฟื้นคืนสภาพและใช้ทำมาหากินได้
2. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยทรายฯ จังหวัดเพชรบุรี ทำการศึกษาพัฒนาฟื้นฟูสภาพป่าเสื่อมโทรม
3. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาอ่าวคุ้งกระเบนฯ จังหวัดจันทบุรี ทำการศึกษาการพัฒนาและปรับปรุงสภาพแวดล้อม และระบบนิเวศบริเวณชายฝั่งและการประมง
4. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ฯ จังหวัดเชียงใหม่ ศึกษาพัฒนา ค้นคว้าวิจัยเรื่องป่าไม้เสื่อมโทรมและการพัฒนาพื้นที่ดินน้ำลำธารเพื่อประโยชน์ทางเกษตรกรรมและการสร้างความชุ่มชื้นให้แก่พื้นผิวดิน
5. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาพิภพทองฯ จังหวัดนราธิวาส ทำการศึกษาวิจัยดินพรุในภาคใต้ เพื่อให้สามารถนำมาใช้ประโยชน์ทางด้านเกษตรกรรมได้
6. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ จังหวัดสกลนคร ศึกษาพัฒนาการอาชีพทั้งทางเกษตรกรรมอุตสาหกรรมในครัวเรือนและการพัฒนาหมู่บ้านตัวอย่าง

ดังนั้น ในการพัฒนาและจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนตามแนวพระราชดำริเพื่อมุ่งสู่ประโยชน์ของประชาชนส่วนใหญ่ที่อยู่ในพื้นที่ชนบทและชุมชนท้องถิ่น พระองค์มิได้ทรงให้ความสำคัญแต่การพัฒนาอาชีพและการพัฒนาทางการเกษตรเท่านั้น แต่ยังทรงสนพระราชหฤทัย ในเรื่องการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นอย่างมาก โดยพระองค์ทรงมุ่งเน้นให้ประชาชนอยู่ร่วมกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้อย่างสันติและเกื้อกูลกัน ทั้งนี้ เพราะเป็นฐานการทำมาหากินและการดำรงวิถีชีวิตที่สำคัญที่สุดของประชาชนในชนบท ซึ่งได้เสื่อมโทรมลงมากจากการใช้ประโยชน์ของภาคเศรษฐกิจ แต่ไม่ได้รับการจัดการแก้ไขฟื้นฟูได้เท่าทันสถานการณ์ จึงได้มีพระราชดำริเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด ทั้งในเรื่องการจัดการน้ำ การปลูกป่า และการอนุรักษ์ดิน เนื่องด้วยทรัพยากรธรรมชาติทั้งสามด้านนี้คือหัวใจของทุกชีวิต แนวทางการดำเนินงานจึงต้องมีการอนุรักษ์และพัฒนาควบคู่กับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างถูกต้องและไม่ทำลายธรรมชาติแวดล้อม (สศช., 2549: ข-ค)

สำหรับวัฒนา วชิโรดม (2549: 7) ได้อธิบายว่า ภูมิสังคม (Geosocial) มาจากคำว่า ภูมิ ที่มาจากคำว่า ภูมิศาสตร์ ซึ่งหมายถึง สภาพภูมิพื้นที่ประเทศ รวมกับคำว่า สังคม ที่หมายถึง

กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ร่วมกัน โดยมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ในหลักการทรงงานกล่าวไว้ว่า การพัฒนาใดๆ ต้องคำนึงสภาพภูมิประเทศของบริเวณนั้นว่าเป็นอย่างไร และสังคมวิทยาเกี่ยวกับลักษณะนิสัยใจคอของคน ตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีในแต่ละท้องถิ่นที่มีความแตกต่างกัน

แนวพระราชดำริด้านป่าไม้

สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ (สำนักงาน กปร., 2549: 50-61) ได้อธิบายถึงแนวคิด ทฤษฎีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงเข้าพระราชหฤทัยในความจริงแห่งความสมดุลในธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง ถึงสถานะของระบบธรรมชาติที่มีสิ่งนำเข้า (input) เท่ากับหรือใกล้เคียงกับสิ่งนำออก (output) ทรงพระปรีชาสามารถในเรื่องกลไกสิ่งแวดล้อมหรือตัวจักรต่างๆ ภายในระบบธรรมชาติ ตัวควบคุมหรือตัวบังคับที่ทำให้สิ่งแวดล้อม ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาเกิดการเคลื่อนที่จากสถานภาพหนึ่งไปสู่อีกสถานภาพหนึ่ง และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการวาง แผนจัดการระบบสิ่งแวดล้อมที่ชัดเจนเป็นรูปธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะทรงคัดเลือก ใช้วิธีการรักษาฟื้นฟูเสริมสร้างจากภายใน คือ ทรงเริ่มที่การปรับสภาพให้เอื้ออำนวยให้เกิดป่าก่อน ซึ่งจะทำให้การปลูกป่าง่ายมากและเข้ากับสภาพตามความจริงของธรรมชาติที่เป็นอยู่การรักษาป่าที่เหมาะสมกับสภาพของพื้นที่ท้องถิ่นเรียบง่ายและประหยัดที่สุด ซึ่งสรุปได้ดังนี้

1. การปลูกป่า 3 อย่าง ให้ประโยชน์ 4 อย่าง

พระบรมราโชวาทในงานปิดการสัมมนาการเกษตรภาคเหนือ ณ งานเกษตรภาคเหนือ จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2524 กล่าวว่า

...เรื่องป่า 3 อย่าง คือ ไม้พื้น ไม้ผล ไม้สร้างบ้าน ประชาชนมีความรู้ทั้งคนที่อยู่บนภูเขาทั้งคนที่อยู่ในที่ราบ เขามีความรู้ เขาทำงานมาตั้งหลายชั่วคนแล้ว เขาทำกันอย่างดี เขามีความเฉลียวฉลาด เขารู้ว่าตรงไหนควรจะทำกิจกรรม เขารู้ว่าที่ไหนควรจะเก็บไม้ไว้ แต่ว่าที่เสียไปเพราะว่าพวกที่ไม่รู้เรื่อง ไม่ได้ทำมานานแล้ว ทั้งมานานแล้ว ทั้งกสิกรรมมานานแล้วก็ไม่รู้เรื่อง แล้วก็มาอยู่ในที่ที่มีความสะดวก ก็เลยทำให้เชื่อว่าชีวิตมันเป็นไปได้โดยที่ทำการกสิกรรมที่ถูกต้อง...การปลูกป่า 3 อย่างแต่ให้ประโยชน์ 4 อย่าง คือ นอกจากประโยชน์ในตัวเองตามชื่อแล้วยังสามารถให้ประโยชน์อันที่ 4 ซึ่งเป็นข้อสำคัญ คือ สามารถช่วยอนุรักษ์ดินและต้นน้ำลำธารด้วย...

ตัวอย่าง โครงการศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ จังหวัดสกลนคร ที่มีการปลูกไม้ใช้สอย ไม้กินได้และไม้เศรษฐกิจ ซึ่งทำให้ภูเขาที่เคยถูกบุกรุกทำลายจนมีสภาพแห้งแล้งกลับฟื้นคืนสภาพอุดมสมบูรณ์ร่มเย็นและชุ่มชื้นตลอดปี หรือโครงการพัฒนาลุ่มน้ำห้วยฮ่องไคร้ฯ ซึ่งมีการปลูกไม้เพื่อใช้สอยและเศรษฐกิจ เช่น ไม้สัก ไม้แดง ไม้ไผ่ หวาย ไม้พินเชื้อเพลิง เช่น ไม้กระถินยักษ์ ไม้กินได้ เช่น สะเดา แคน จั๊กเหล็ก มะไฟ มะขามป้อม มะเกี๋ยง ซึ่งล้วนแต่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนและให้ประโยชน์ คือ ช่วยอนุรักษ์ดินและน้ำในพื้นที่ต้นน้ำลำธาร

2. การปลูกป่าทดแทน

การปลูกต้นไม้ตามแนวพระราชดำริจะต้องศึกษาถึงสภาพพื้นที่เสียก่อนได้แก่ ลักษณะภูมิประเทศ ลักษณะดิน ลักษณะต้นไม้ ของบริเวณพื้นที่นั้น กอปรกับภูมิสังคมวัฒนธรรมของท้องถิ่นนั้นๆ โดยเฉพาะพันธุ์ต้นไม้ที่จะนำมาปลูกทดแทน ต้องเป็นพันธุ์ไม้ดั้งเดิมของภูมิภาค ณ ที่นั้น เพื่อสอดคล้องกับท้องถิ่น ทำให้การปลูกป่าตามแนวพระราชดำรินี้หลากหลายแนวทางและเป็นวิธีการที่ง่าย ประหยัด สอดคล้องเหมาะสมกับพื้นที่นั้นจริง ดังพระราชดำรัส วันที่ 24 มกราคม พ.ศ. 2520 ณ สถานีหลวงพัฒนาชาวเขา จังหวัดเชียงใหม่ ความว่า

...การปลูกป่าทดแทนจะต้องทำอย่างมีแผน โดยการดำเนินการไปพร้อมกับการพัฒนาชาวเขาในการนี้เจ้าหน้าที่ป่าไม้ ชลประทานและฝ่ายเกษตรจะต้องร่วมกันสำรวจต้นน้ำในบริเวณพื้นที่รับผิดชอบ เพื่อวางแผนปรับปรุงต้นน้ำและพัฒนาอาชีพราษฎรได้อย่างถูกต้อง สำหรับต้นไม้ที่ปลูกทดแทนป่าไม้ที่ถูกทำลายนั้น ควรใช้ต้นไม้โตเร็ว ที่มีประโยชน์หลายๆ ทางคละกันไป และควรปลูกพืชคลุมแนวร่องน้ำต่างๆ เพื่อยึดผิวดินและให้เก็บรักษาความชุ่มชื้น นอกจากนั้นจะต้องสร้างฝายเล็กเพื่อหนูนน้ำส่งไปตามเหมือง ไปใช้ในพื้นที่เพาะปลูก 2 ด้าน ซึ่งจะให้น้ำค่อยๆ แผ่ขยายออกไปทำความชุ่มชื้นในบริเวณนั้นด้วย ในการนี้จะต้องอธิบายให้ราษฎรรู้ว่าการที่ปริมาณน้ำ ตามแหล่งน้ำธรรมชาติลดลงนั้น ก็เพราะมีการทำลายป่าต้นน้ำโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์...

2.1 การปลูกป่าทดแทนตามไหล่เขา

“...การปลูกป่าทดแทนตามไหล่เขา จะต้องปลูกต้นไม้หลายๆ ชนิด เพื่อให้ได้ประโยชน์อเนกประสงค์ คือ มีทั้งไม้ผลสำหรับก่อสร้าง และไม้สำหรับทำฟืนซึ่งราษฎรจำเป็นต้อง

ใช้ประจำ ซึ่งเมื่อตัดไปใช้ไปแล้วก็ปลูกทดแทนเพื่อหมุนเวียนทันที...” พระราชดำรัส วันที่ 26 มกราคม พ.ศ. 2520 ณ โครงการจัดการลุ่มน้ำแม่สา อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่

ตัวอย่าง โครงการพัฒนาคอกขุง จังหวัดเชียงราย ได้ดำเนินการเชิญชวนให้ราษฎรเข้ามาร่วมกันปลูกเพื่อฟื้นฟูป่าตามไหล่เขาโดยการปลูกไม้สนสามใบ ไม้ประดู่ และหญ้าแฝก เพื่อป้องกันการพังทลายของดิน

2.2 การปลูกป่าทดแทนในพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม

พระราชดำรัส วันที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2520 ณ โครงการพัฒนาและปรับปรุงพื้นที่เกษตรกรรมชาวเขาบ้านป่าเลา อำเภอสะเมิง จังหวัดเชียงใหม่ ความว่า

...ปลูกต้นไม้ชนิดโตเร็วคลุมแนวร่องน้ำเสียก่อนเพื่อให้ความชุ่มชื้นค่อยๆทวีขึ้น และแผ่ขยายกว้างออกไปทั้งสองข้างร่องน้ำอันจะทำให้ดิน ไม้งอกงามขึ้น และจะมีส่วนช่วยป้องกันไฟป่าซึ่งจะเกิดขึ้นง่ายหากป่าขาดความชุ่มชื้น ส่วนต้นไม้ที่จะปลูกจะต้องมีทั้งต้นไม้คลุมแหล่งน้ำ ต้นไม้ยึดดิน ไม้ผล ต้นไม้ใช้ทำฟืน ต้นไม้ใช้ในการก่อสร้างตลอดจนต้นไม้ที่มีค่าทางเศรษฐกิจเพื่อให้ประโยชน์ได้อย่างเนกประสงค์...

ตัวอย่าง โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำห้วยบางทรายตอนบนฯ จังหวัดมุกดาหาร ซึ่งป่าไม้ที่เคยอุดมสมบูรณ์ถูกบุกรุกทำลายกลายเป็นทุ่งราบ จึงได้มีพระราชดำริให้แบ่งเขตป่าไม้ออกจากเขตชุมชน และให้มีการส่งเสริมการปลูกป่าฟื้นฟูธรรมชาติ ได้แก่ ไม้สัก ไม้สะเดา และไม้ผล จำพวกกล้วย และหวาย สำหรับเป็นแหล่งอาหาร (food bank) ของชุมชน

หรืออีกโครงการหนึ่งที่เห็นผลชัดเจน คือ สภาพป่าของลุ่มน้ำห้วยฮ่องไคร้ฯ เมื่อ 20 ปีที่ผ่านมาจะมีสภาพเสื่อมโทรม อากาศร้อนฝนไม่ตกตามฤดูกาล ต่อมาได้มีการพัฒนาพื้นที่ป่าด้วยการปลูกป่าในพื้นที่ 8,500 ไร่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณร่องน้ำ ร่องน้ำห้วยสาขาต่างๆ ของ ห้วยฮ่องไคร้ฯ ได้ดำเนินการปลูกไม้โตเร็วเพื่อเป็นการฟื้นฟูสภาพป่าเสื่อมโทรมได้รวดเร็วเป็นผลให้สภาพป่ามีความสมบูรณ์ และคืนสู่ธรรมชาติต่อไป

2.3 การปลูกป่าต้นน้ำ

พระราชดำรัส วันที่ 14 เมษายน พ.ศ. 2520 ณ พื้นที่อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี ความว่า

...การที่จะมีต้นน้ำลำธารไปชั่วกาลนานนั้น สำคัญอยู่ที่การรักษาป่าและปลูกป่าบริเวณต้นน้ำซึ่งเป็นยอดเขาและเนินสูงชัน ต้องมีการปลูกป่าโดยไม้ยืนต้น และปลูกไม้พุ่ม ซึ่งไม้พุ่มนั้นราษฎรสามารถตัดไปใช้ได้ แต่ต้องมีการปลูก

ทดแทนเป็นระยะ ส่วนไม้ยืนต้นนั้นจะช่วยให้อากาศมีความชุ่มชื้น เป็น
ชั้นตอนหนึ่งของระบบการให้ฝนตกแบบธรรมชาติ ทั้งยังช่วยยึดดินบนเขา
ไม่ให้พังทลายเมื่อเกิดฝนตกอีกด้วย ซึ่งถ้ารักษาสภาพป่าไม้ไว้ดีแล้วท้องถิ่นก็
จะมีน้ำไว้ใช้ชั่วนานาน...

ตัวอย่าง โครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำแม่กวัง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นการ
ปลูกป่าหรือพืชพรรณธรรมชาติเดิม ได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง เพื่อรักษาความชุ่มชื้นให้ป่าค่อยๆ พื้น
ตัวเองตามธรรมชาติ

2.4 การปลูกป่าบริเวณอ่างเก็บน้ำ

“...ทุกฝ่ายต้องร่วมมือดำเนินการปลูกต้นไม้ตามบริเวณอ่างเก็บน้ำให้เป็น
แนวจนจดเขตป่าสงวน โดยปลูกต้นไม้ชนิดโตเร็วและไม้ผล เพื่อช่วยยึดดินและรักษาความชุ่มชื้น
ตลอดจนจำหน่ายผลไม้ได้...” พระราชดำรัส วันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2520

“...ปลูกต้นไม้ผล ไม้พุ่ม และไม้ไผ่ตามบริเวณอ่างเก็บน้ำโดยเฉพาะตามสัน
เขา ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำ เพื่อช่วยยึดดินและรักษาความชุ่มชื้นเพื่อราษฎรจะมีไม้ประเภทต่างๆ ไว้
เก็บผลและใช้สอย...” พระราชดำรัส วันที่ 19 พฤษภาคม พ.ศ. 2520 พระราชทานแก่สมาชิก กลุ่ม
พัฒนาชาวไร่ บ้านคอนขุนห้วย ตำบลเขาใหญ่ อำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรี

ตัวอย่างเช่น โครงการปลูกป่าสิริเจริญวรรษ จังหวัดชลบุรี ซึ่งมีการปลูกไม้มี
ค่าประเภทต่างๆ กว่า 40 ชนิด ผสมผสานกัน เพื่อความกลมกลืนตามธรรมชาติ

3. ป่าเปียก (wet fire break)

เป็นกลยุทธ์การพัฒนาป่าไม้โดยใช้ทรัพยากรน้ำเข้ามาช่วยในการสร้างแนว
ป้องกันไฟเพื่อป้องกันไฟไหม้ป่าในระยะยาว

วิธีการสร้างป่าเปียก หลักสำคัญคือ สร้างความชุ่มชื้นเป็นกำแพงกันไฟ โดย
การกักน้ำ...ให้ป่าเปียก...เพื่อกันไฟ

วิธีการแรก ทำระบบป้องกันไฟไหม้ป่า โดยใช้แนวคลองส่งน้ำและแนวพืช
ชนิดต่างๆ ปลูกตามแนวคลองนั้น

วิธีที่สอง สร้างระบบการควบคุมไฟป่าด้วยแนวป้องกันไฟป่าเปียก โดย
อาศัยน้ำชลประทานและน้ำฝน

วิธีที่สาม โดยการปลูกต้นไม้โตเร็วคลุมร่องน้ำ เพื่อให้ความชุ่มชื้นค่อยๆ ทวีขึ้นและแผ่ขยายออกไปทั้งสองด้านของร่องน้ำ ซึ่งจะทำให้ต้นไม้งอกงาม และมีส่วนช่วยป้องกัน ไฟป่าเพราะไฟป่าจะเกิดขึ้นง่ายหากป่าขาดความชุ่มชื้น

วิธีที่สี่ โดยการสร้างฝายชะลอความชุ่มชื้นหรือที่เรียกว่า Check Dam ขึ้น เพื่อปิดกั้นร่องน้ำหรือลำธารขนาดเล็กเป็นระยะๆ เพื่อใช้กักเก็บน้ำและตะกอนดินไว้บางส่วนโดย น้ำที่เก็บไว้ จะซึมเข้าไปสะสมในดิน ทำให้ความชุ่มชื้นแผ่ขยายเข้าไปทั้งสองด้านกลายเป็น ป่า เปือก

วิธีที่ห้า โดยการสูบน้ำเข้าไปในระดับที่สูงที่สุดเท่าที่จะทำได้แล้วปล่อยน้ำ ลงมา ทีละน้อยให้ค่อยๆ ไหลซึมดิน เพื่อช่วยเสริมการปลูกป่าบนพื้นที่สูงในรูป ภูเขาป่า ให้ กลายเป็น ป่าเปือก ซึ่งสามารถป้องกันไฟป่าได้อีกด้วย

วิธีที่หก ปลูกต้นไม้กล้วยในพื้นที่ที่กำหนดให้เป็นช่องว่างของป่า ประมาณ 2 เมตร หากเกิดไฟไหม้ป่าก็จะปะทะต้นไม้กล้วยซึ่งอุ้มน้ำไว้ได้มากกว่าพืชอื่นๆ ทำให้ลดการสูญเสีย น้ำ ลงไปได้มาก

แนวพระราชดำริป่าเปือก จึงเป็นทฤษฎีการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าไม้โดยใช้ความชุ่มชื้น ช่วยให้ป่าเขียวชอุ่มตลอดเวลา จึงทำให้ไฟป่าเกิดได้ยาก

ตัวอย่าง โครงการปลูกป่าเปือกที่ชัดเจน ก็คือ โครงการศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่อง ไคล์ฯ ซึ่งพัฒนาป่าโดยการกระจายความชุ่มชื้นไปสู่ผืนป่าด้วยการผันน้ำจากอ่างเก็บน้ำ ส่งน้ำด้วย ท่อและเจาะรูให้น้ำหยดเป็นระยะๆ การส่งน้ำด้วยคลองไส้ไก่ และคูคลองก้างปลา ทำให้ผืนป่ามี ความชุ่มชื้น ใบไม้ที่ร่วงหล่นลงมาจะผุสลายกลายเป็นปุ๋ยพัฒนาหน้าดิน และเป็นการลดโอกาสใน การเป็นเชื้อเพลิงก่อให้เกิดเป็นไฟป่าได้ หรืออีกตัวอย่างหนึ่งคือ โครงการศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วย ทราชฯ จังหวัดเพชรบุรี มีสภาพภูมิประเทศค่อนข้างลาดชัน มีปัญหาชะล้างพังทลายของดิน ทำให้มี ความแห้งแล้งอย่างรุนแรงซึ่งได้ดำเนินการแก้ไขโดยใช้วิธีการสร้างฝายชะลอความชุ่มชื้นและทำ ร่องน้ำตามแนวระดับ contour เพื่อให้ดินอุ้มน้ำไว้และเป็นแนวป้องกันไฟเป็นอย่างดี

4. การปลูกป่าโดยไม่ต้องปลูก

“...ทั้งป่านั้นไว้ 5 ปี ตรงนั้น ไม่ต้องไปทำอะไรเลย แต่ป่าเจริญเติบโตเป็นป่า สมบูรณ์ โดยไม่ต้องปลูกสักต้นเดียว...คือว่าการปลูกป่านั้น สำคัญอยู่ที่ปล่อยให้เขาขึ้นเอง...” พระราชดำรัส วันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2537 กลยุทธ์การปลูกป่าโดยไม่ต้องปลูกเป็นไปตาม หลักการกฎธรรมชาติ (natural reforestation) อาศัยระบบวงจรป่าไม้ และการทดแทนตาม ธรรมชาติ(natural succession) คือ การปรับสภาพแวดล้อมให้เอื้อต่อการเติบโตของต้นไม้ และ

ควบคุมไม่ให้มีคนเข้าไปตัดไม้ไม่มีการรบกวนเหยียบย่ำต้นไม้เล็กๆ เมื่อทิ้งไว้ช่วงระยะเวลาหนึ่ง พืชถูก ไม้ พันธุ์ไม้ต่างๆ จะสามารถค่อยๆ เจริญเติบโต แดกหน่อ แดกกอ และขยายพันธุ์ฟื้นตัวขึ้น ทำให้ ระบบนิเวศของสิ่งมีชีวิตเริ่มเกิดขึ้นและเกื้อกูลกันต้นไม้เล็กๆสามารถคลุมดินไว้ให้เกิดความชุ่มชื้น ไม้ยืนต้นก็สามารถเติบโตให้ร่มเงาช่วยปกป้องชะลอกการระเหยอย่างรวดเร็วของน้ำในดิน พืชเล็กและไม้ใหญ่ก็สามารถเจริญเติบโตควบคู่กันไปได้

กลยุทธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนี้เป็นวิธีแบบขลุ่ยง่าย และประหยัดที่สุด ไม่ต้องเสียอะไรแต่ผลที่ได้กลับมามีคุณค่ามหาศาล

ตัวอย่าง โครงการปลูกป่าโดยไม่ต้องปลูก ที่ดำเนินการมาเป็นเวลานานและเห็นผลชัดเจน คือ โครงการศึกษาวิธีการฟื้นฟูที่ดินเสื่อมโทรมเขาชะงุ้มอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตำบลเขาชะงุ้ม อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริ "...ให้ช่วยดูแลรักษาป่า อย่าไปรังแกป่า ถ้าปล่อยทิ้งไว้ไม่ให้ใครไปรบกวน ระยะเวลา 30-40 ปี ป่าแห่งนี้จะฟื้นคืนสภาพจากป่าเต็งรังเป็นป่าเบญจพรรณ..." พระราชดำริ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2539

การดำเนินงานสนองพระราชดำริ โดยจัดทำโครงการป้องกันรักษาป่าและควบคุมไฟป่าในพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม 3,264 ไร่ ซึ่งมีสภาพเป็นภูเขา ลักษณะดินเป็นดินลูกรัง ดินร่วมปนลูกรังและกรวดหิน ไม่มีแหล่งน้ำธรรมชาติ สภาพอากาศแห้งแล้ง ซึ่งป่าเดิมเป็นป่าเต็งรัง แต่ถูกบุกรุกทำลายจนเป็นภูเขาโล้นแห้งแล้งมาก เมื่อดำเนินการควบคุมมิให้มีการบุกรุกและป้องกันมิให้เกิดไฟป่าส่งผลให้พืชพันธุ์ไม้ค่อย ๆ ฟื้นตัวงอกงามขึ้นทีละเล็กทีละน้อยจนกระทั่งไม้ใหญ่ปกคลุมป่าอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้นซึ่งจะทำให้มีสัตว์ป่ามาอาศัยจำนวนมากขึ้นด้วย

5. การปลูกป่าในที่สูง

พระองค์ทรงให้ใช้ไม้ประเภทที่มีเมล็ดทั้งหลายขึ้นไปปลูกบนยอดเขาที่สูง เมื่อโตแล้วออกฝักออกเมล็ดก็จะลอยตกลงมาแล้วงอกขึ้นเองในที่ต่ำก่อน ต่อไปจึงเป็นการขยายพันธุ์โดยธรรมชาติ เป็นการปลูกป่าที่อาศัยหลักธรรมชาติพลังแรงโน้มถ่วงของโลก คือ สิ่งที่อยู่พื้นที่สูงย่อมตกลงสู่ที่ต่ำกว่าเสมอ ซึ่งทำให้ประหยัดพลังงาน และค่าใช้จ่ายในการปลูกป่า

ตัวอย่าง โครงการศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ฯ งานพัฒนาป่าไม้ ซึ่งดำเนินการปลูกป่าในที่สูง โดยการพัฒนาแมกไม้ธรรมชาติที่มีอยู่ให้สามารถเจริญเติบโตกระจายเมล็ดพันธุ์ตามธรรมชาติรวมทั้งการปลูกไม้ในที่สูง เช่น ไม้กระถินยักษ์ ให้โปรยเมล็ดพันธุ์ลงสู่ด้านล่างเพื่อให้เจริญเติบโตได้เองตามธรรมชาติ หรือโครงการพัฒนาพื้นที่ต้นน้ำหนาว อำเภอป่าหนาว จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งมีพื้นที่ป่า 147,000 ไร่ และมีการปลูกไม้ยืนต้นคืนสู่ธรรมชาติ ทำให้ป่าบริเวณน้ำหนาวเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ

6. การพัฒนาป่าไม้ด้วยน้ำชลประทานแบบง่ายๆ หรือ ด้วยฝายชะลอความชุ่มชื้น (check dam)

พระราชดำริ วันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2527 ณ โครงการศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ฯ จังหวัดเชียงใหม่ ความว่า

...การฟื้นฟู และอนุรักษ์บริเวณต้นน้ำ ซึ่งมีสภาพแห้งแล้งโดยเร่งด่วน โดยทดลองใช้วิธีใหม่ เช่น การผันน้ำจากอ่างเก็บน้ำในระดับบนลงไปตามแนวร่องน้ำต่างๆ เพื่อช่วยให้ความชุ่มชื้นค่อยๆ แผ่ขยายออกไป สำหรับน้ำในส่วนที่เหลือก็จะไหลลงอ่างเก็บน้ำในระดับต่ำลงไป เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ทางด้านงานเกษตรกรรม ควรปลูกป่าทดแทนตามแนวร่องน้ำ ซึ่งมีความชุ่มชื้นมากกว่าบริเวณสันเขาจึงจะทำให้เห็นผลเร็ว เป็นการประหยัดกล้าไม้ และปลอดภัยจากไฟป่า เมื่อร่องน้ำมีความชุ่มชื้นขึ้น ลำดับต่อไปก็ควรสร้างฝายต้นน้ำเป็นระยะๆ เพื่อค่อยๆ กักน้ำไว้แล้วต่อท่อไม้ไผ่ส่งออกทั้งสองฝั่งร่องน้ำอันเป็นการช่วยแผ่ขยายแนวความชุ่มชื้นออกไปตลอดแนวร่องน้ำ...

พระราชดำริ วันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2527 ณ โครงการศูนย์ศึกษาการพัฒนาภูพานฯ จังหวัดสกลนคร ความว่า

...การต่อท่อน้ำด้วยไม้ไผ่ เพื่อนำน้ำไปสนับสนุนการปลูกป่า การปลูกป่าในบริเวณที่มีฝายกั้นน้ำและการปลูกป่าโดยธรรมชาติ ซึ่งไม่มีฝายกั้นน้ำ แสดงให้เห็นมาดูงานเห็นวิธีการต่างๆ โดยในบริเวณที่ว่างเปล่าและสามารถเข้าไปถึงให้พยายามก่อสร้างฝายกั้นน้ำขนาดเล็กๆ เพื่อรวบรวมน้ำเข้ามาอยู่ร่วมกันและพยายามกระจายน้ำออกไปให้ทั่วบริเวณ เพื่อเสริมสร้างความชุ่มชื้นให้แก่ดินในบริเวณนั้น อันจะช่วยพัฒนาป่าไม้ได้อย่างรวดเร็ว เมื่อก่อสร้างฝายเล็กๆ ก็ให้ปลูกป่าเสริมให้สามารถปกปิดในบริเวณนั้นได้ทั่วถึง และพยายามส่งเสริมให้มีการสร้างแนวกันไฟด้วย...

ตัวอย่าง โครงการพัฒนาพื้นที่ทุ่งห้วยช้าง จังหวัดลำพูน ซึ่งมีการรวมกลุ่มของชาวบ้านมาร่วมกันสร้างป่า ควบคู่กับการก่อสร้างฝายเล็กๆ แบบเรียงค้ำหินแบบง่ายผสมคอนกรีต ฝายคอกหมูหินทิ้งขนาดบับดูงบรรจุหินและฝายแบบคอนกรีตเสริมเหล็ก

นอกจากนี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญของระบบนิเวศทางทะเล อันได้แก่ ป่าพรุ ได้มีพระราชดำริให้มีการอนุรักษ์ป่าพรุ ซึ่งมีระบบนิเวศที่สมดุลและมีคุณค่าทางธรรมชาติอย่างมหาศาล ตัวอย่างเช่น โครงการป่าพรุโต๊ะแดง ที่ทรงให้รักษาป่าพรุไว้ไม่ให้ถูกทำลาย รวมทั้ง ป่าเลน ป่าชายเลน หรือป่าชายเลนน้ำเค็ม ซึ่งเป็นหมู่ไม้ที่เกิดขึ้นตามชายฝั่ง

ทะเล ให้หาทางป้องกัน อนุรักษ์ และขยายพันธุ์ เพื่อเป็นแหล่งกำเนิดลูกกุ้ง ลูกหอย ลูกปู ลูกปลา และท้ายที่สุดเพื่อประโยชน์ต่อชีวิตมนุษย์

7. ปลุกป่าในใจ คือ การปลุกป่าลงบนแผ่นดิน

ความต้องการอยู่รอดของมนุษย์ทำให้ประชากรมนุษย์บริโภคและใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติอย่างสิ้นเปลือง มนุษย์หรือคนจึงเป็นทรัพยากรเดียวในกลไกธรรมชาติที่กอบโกยผลประโยชน์จากทรัพยากรอื่นๆ เพื่อประโยชน์แก่กลุ่มชนของตนเอง และสร้างความเสียหายแก่สิ่งแวดล้อม ดังเช่นพระราชนิพนธ์พระมหากษัตริย์ได้ว่า “...นับแต่อุปราชจนถึงคนรักษาช้างรักษาม้า และนับแต่คนรักษาช้างจนถึงอุปราช และโดยเฉพาะเหล่าอำมาตย์ ล้วนจารึกในโมหภูมิทั้งนั้น...พวกนี้ขาดทั้งความรู้วิชาการ ทั้งความรู้ทั่วไป คือความสำนึกธรรมดา พวกนี้ไม่รู้แม้แต่ประโยชน์ส่วนตน พวกนี้ชอบผลมะม่วงแต่ก็ทำลายต้นมะม่วง...” ฉะนั้น หากคนอีกนับร้อยนับพันล้าน ยังคงใช้ปัจจัยความจำเป็นขั้นพื้นฐานของชีวิตแบบไม่รู้จักพอ ปัญหาความไร้สมดุลของธรรมชาติจะเกิดขึ้นวนเวียนอย่างไม่สิ้นสุด

“...เจ้าหน้าที่ป่าไม้ควรจะปลุกต้นไม้ลงในใจคนเสียก่อน แล้วคนเหล่านั้นก็จะพากันปลุกต้นไม้ลงบนแผ่นดิน และรักษาต้นไม้ด้วยตนเอง...”

ตัวอย่างโครงการปลุกป่าในใจคนแห่งหนึ่ง ซึ่งทรงเล็งเห็นและรับสั่งไว้เมื่อวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2526 ว่า “...หากปล่อยทิ้งไว้จะกลายเป็นทะเลทรายในที่สุด...” ก็คือ ที่ศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยทรายฯ ทรงมีพระราชประสงค์ให้พัฒนาพื้นที่แห่งนี้ เป็นศูนย์ศึกษาการพัฒนาด้านป่าไม้ อเนกประสงค์ โดยให้ราษฎรที่เข้าทำกินอยู่เดิมได้มีส่วนร่วมในการดูแลรักษาป่าไม้ ได้ประโยชน์จากป่าไม้และไม่ทำลายป่าไม้อีกต่อไป

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับป่าป่าไม้

ความหมายของป่า/ป่าไม้

ป่าไม้ เป็นระบบสิ่งแวดล้อม(ป่าไม้)ที่ประกอบด้วยกลุ่มย่อยๆที่แสดงบทบาทหน้าที่ต่างกัน คือ กลุ่มผู้ผลิต (producers) กลุ่มผู้บริโภค (consumers) กลุ่มผู้ย่อยสลาย (decomposers) และกลุ่มผู้สนับสนุน/แร่ธาตุ (supporters/nutrient pool) ป่าไม้ที่สมบูรณ์หรือมีความเป็นธรรมชาติแล้ว ต้องประกอบด้วยกลุ่มที่แสดงบทบาทหน้าที่ที่ครบ มีปริมาณ สัดส่วน และการกระจายอย่างเหมาะสมลักษณะเช่นนี้ทำให้ป่าไม้แสดงบทบาทหน้าที่ที่สามารถอยู่ได้ด้วยตัวเอง ควบคุมตัวเองได้ รักษาตัวเองได้และฟื้นฟูตัวเองได้ (เกษม จันทรแก้ว, 2551: 27)

ป่าไม้ คือ ทรัพยากรที่อำนวยประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อมแก่สิ่งมีชีวิต ถือเป็นหัวหน้ากลุ่มทรัพยากรธรรมชาติที่มีหน้าที่รักษาสมดุล ควบคุมสภาพดินฟ้าอากาศให้อยู่ในสภาพปกติ รักษาต้นน้ำลำธาร ความชุ่มชื้นให้แก่ดิน เป็นแหล่งรวมพืชพันธุ์ พืชยาชาติ แหล่งอาหาร และที่อยู่อาศัยของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ซึ่งหากสามารถมีต้นไม้หรือป่าจำนวนมาก ก็จะทำให้ทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆ เพิ่มจำนวนหรืออุดมสมบูรณ์มากขึ้น ในทางตรงข้ามถ้าป่าลดจำนวนลงยิ่งน้อยเท่าไรความสามารถในการควบคุมทรัพยากร ธรรมชาติอื่นๆ ก็จะลดลง หรือขาดแคลนตามไปด้วยในที่สุด ดังนั้น จึงทรงมุ่งมั่นที่จะเพิ่มจำนวนของป่าไม้ให้มากขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่ธรรมชาติอื่นๆ ได้แก่ น้ำ ดิน และเชื้อประโยชน์ต่อมนุษย์พร้อมๆ กัน (สำนักงาน กปร., 2549: 49)

โดยนิวัติ เรืองพานิช (2542: 170) ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า ป่าไม้ ว่า ป่าไม้คือ สังคมของต้นไม้และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ อันมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันและปกคลุมพื้นที่กว้างใหญ่ มีการใช้ประโยชน์จากอากาศ น้ำ และวัตถุธาตุต่างๆ ในดิน เพื่อการเจริญเติบโต ถึงอายุขัยและมีการสืบพันธุ์ของตนเอง ทั้งให้ผลผลิตและบริการที่จำเป็นอันจะขาดเสียไม่ได้แก่มนุษย์ แต่ในทัศนะของนักวิชาการป่าไม้แล้ว ความหมายของป่าไม้ได้รวมถึง ความหมายของหลากหลายทัศนะไว้ด้วยกัน ดังนั้น ป่าไม้ในแนวคิดของนักวิชาการป่าไม้ หมายถึง สังคมของต้นไม้และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ตลอดจนทุกสิ่งทุกอย่างในสังคมนั้น ที่มีผลทำให้ป่าสามารถอำนวยประโยชน์ในทุกๆ ด้าน

สำหรับอุทิศ กุญอินทร์ (2536: 47-48) ได้ให้ความหมายของป่าไม้ของคนไทย ที่ยังมีความเข้าใจแตกต่างกันไป และในบางครั้งยังตีความหมายเพื่อประโยชน์ของตัวเองโดยกฎหมายของประเทศ ป่า หมายถึง พื้นดินที่ไม่มีเอกชนครอบครองโดยถูกต้องตามกฎหมาย และรัฐบาลได้กำหนดพื้นที่ดังกล่าวนี้ ให้เป็นป่าประเภทดังกล่าวตามฉันทกกฎหมาย เช่น ป่าสงวนแห่งชาติ ป่าเตรียมการ อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า วนอุทยาน เขตห้ามล่าสัตว์ป่า สวนป่า และพื้นที่

อนุรักษ์ป่าชายเลน เป็นต้น ซึ่งความหมายต่างๆ ไปแล้ว ป่า คือ พื้นดินที่ปกคลุมด้วยพืชพรรณไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ ไม้พุ่ม หญ้า หรือพืชอย่างอื่นที่มีไซ้พืชเกษตร บางครั้งอาจหมายถึงพืชเกษตร และบางครั้งอาจหมายถึงสังคมพืชตามธรรมชาติ อาจเป็นสังคมของไม้ใหญ่ หรือ ไม้เล็กผสมกับหญ้าธรรมชาติ ในทางนิเวศวิทยานิยมใช้คำว่าสังคมพืชคลุมดินตามธรรมชาติ ซึ่งคนทั่วไปมักเข้าใจคำว่า ป่าไม้ คือ สังคมพืชที่ต้องมีไม้ใหญ่สูงกว่า 20 เมตรขึ้นไป ประกอบกันอยู่หนาแน่น ส่วนสังคมพืชอื่นๆ มักมองไม่เห็นความสำคัญและปล่อยให้ถูกทำลายไป แต่ในด้านการอนุรักษ์แล้ว ไม่ว่าจะ เป็นป่าที่ประกอบด้วยไม้ใหญ่ (ป่าไม้) หรือ ประกอบด้วยไม้เล็ก (ทุ่งหญ้าหรือป่าทุ่ง) ก็ย่อมมีความสำคัญไม่น้อยยิ่งหย่อนกว่ากัน ฉะนั้น เพื่อความพูนสุขของประเทศ ควรที่จะได้อนุรักษ์ไว้ อย่างเหมาะสม ทั้งในด้านปริมาณและสภาพตามความจำเป็น

ป่าไม้ คือ บริเวณที่มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมหนาแน่นและมีพื้นที่กว้างขวางพอที่จะมีอิทธิพลต่อสภาพสิ่งแวดล้อมต่างๆ เช่น ลมฟ้าอากาศในบริเวณนั้น ป่าไม้เป็นทรัพยากรที่หมดสิ้นสูญพันธุ์ไปได้ แต่ก็สามารถดำรงไว้หรือปรับปรุงให้อยู่ในสภาพเดิมได้ถ้ายังไม่สูญพันธุ์ไป (เกรียงศักดิ์ ศรีเงินขวง, 2549: 15) ซึ่งป่าในความหมายของคนทั่วไปคือผืนดินที่ปกคลุมด้วยพันธุ์ไม้หลากหลายชนิด มีอายุและขนาดแตกต่างกัน รวมทั้งมีสัตว์ป่านานาชนิดเป็นองค์ประกอบร่วม ความเข้าใจนี้ใกล้เคียงกับนักนิเวศวิทยาป่าไม้ที่ทำให้จำกัดความไว้ว่า “ป่า หมายถึง สังคมของต้นไม้ที่ปกคลุมพื้นที่และมีสัตว์นานาชนิดอาศัยอยู่ร่วมกัน โดยใช้ น้ำ อากาศและธาตุอาหารตอบสนองการเจริญเติบโต เพื่อให้ผลิตผลและสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษย์” คำจำกัดความของนักนิเวศวิทยาอธิบายให้ทราบว่า ป่าต้องเป็นพื้นที่ที่มีต้นไม้ปกคลุม หรืออีกนัยหนึ่งก็คือที่ใดเป็นป่าที่นั่นต้องมีต้นไม้ ส่วนรัฐบาลได้ให้คำจำกัดความไว้ใน พ.ร.บ.ป่าไม้ ว่า “ป่า หมายถึง ที่ดินที่ไม่มีบุคคลหนึ่งบุคคลใดได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ครอบครองโดยกฎหมายที่ดิน” จากคำจำกัดความข้างต้น ป่า จึงหมายถึงสังคมของพืชซึ่งขึ้นอยู่บนพื้นดิน และมีความอุดมสมบูรณ์พอเพียงแก่การเจริญเติบโต โดยปกติป่าหมายถึงสังคมของต้นไม้ขนาดใหญ่ที่มีประโยชน์ทางเศรษฐกิจต่อคน มากกว่าหมายถึงพืชเล็กๆ อย่างไรก็ตาม พืชเล็กๆ ก็มีความสำคัญไม่น้อยกว่าต้นไม้ใหญ่ ความหมายกว้างๆ ของป่าจึงครอบคลุมถึงพืชทุกชนิดที่ขึ้นอยู่บนพื้นดิน นอกจากนี้ยังรวมถึงสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ที่มีอยู่ในพื้นที่ป่าไม้ด้วย เช่น แบคทีเรีย เชื้อรา แมลงและสัตว์ป่านานาชนิด และสิ่งไม่มีชีวิตที่เป็นองค์ประกอบของพื้นดินด้วย เช่น แม่น้ำ ภูเขา ทิวทัศน์ที่สวยงาม ซากพืชและซากสัตว์ที่ตายเนาเปื้อยทับถมกันอยู่ในพื้นที่บริเวณนั้น (อรทัย มิ่งธิพล, 2548 อ้างในสมชาย นองเนื่อง, 2549: 7)

องค์ประกอบของป่าไม้

ป่าแต่ละแห่งมีสภาพคล้ายๆ กันคือ มีต้นไม้ที่ขึ้นอยู่บนพื้นดินเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ แต่ถ้าพิจารณาโดยละเอียดแล้วจะพบว่าป่าแต่ละแห่งจะประกอบไปด้วยองค์ประกอบที่มากกว่านั้น กำเนิดของป่าในแต่ละท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับสภาพดินฟ้าอากาศ การกำเนิดและพัฒนาของดินพร้อมทั้งปัจจัยอื่นๆ นอกจากต้นไม้ซึ่งขึ้นอยู่บนพื้นดินแล้วในป่ายังมีพืชพวกพรรณไม้เลื้อยๆ ที่ขึ้นคลุมผิวดินอยู่อีก รวมทั้งเถาไม้เลื้อยต่างๆ ซึ่งต่างก็เป็นองค์ประกอบของป่าอีกอย่างหนึ่งที่มีทุกหนทุกแห่งในป่าซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยสร้างบรรยากาศของความเป็นป่าให้เด่นชัดยิ่งขึ้น ถ้าจะสังเกตยอดของต้นไม้ยืนต้นต่างๆ เหล่านี้ยังมีพรรณไม้ต่างๆ ขึ้นอาศัยอยู่ เช่น กกล้วยไม้ชนิดต่างๆ เป็นต้น ไม้เลื้อยต่างๆ จำพวกที่เรียกว่า “กาฝาก” (parasite) พรรณไม้ต่างๆ เหล่านี้ล้วนเป็นองค์ประกอบของป่าไม้ รวมถึงสัตว์ป่าต่างๆ นกแมลงที่อาศัยหากินและเจริญเติบโตอยู่ในป่า ไข่ร่วมเงาของต้นไม้เป็นที่พักอาศัย กินผลไม้และสิ่งที่อยู่ในป่าเป็นอาหาร ในขณะที่พวกมันก็ขับถ่ายออกมาเป็นประโยชน์ต่อต้นไม้ในป่า ดังนั้น จึงอาจสรุปได้ว่านอกเหนือไปจากพื้นดินสัตว์และจุลินทรีย์ในดินชนิดต่างๆ แล้ว องค์ประกอบต่างๆ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นป่าไม้ก็จะได้แก่ ต้นไม้ ไม้พุ่ม ไม้เถา พืชคลุมดิน ไม้เลื้อย ไม้บนเรือนยอด สัตว์ป่า นก ตลอดจนแมลงชนิดต่างๆ (เกรียงศักดิ์ ศรีเงินขวง, 2549: 15-16) โดยป่าซึ่งมีต้นไม้เป็นองค์ประกอบสำคัญและมีคุณสมบัติพิเศษ สามารถสังเคราะห์อินทรีย์สารจากคาร์บอนไดออกไซด์ น้ำและแร่ธาตุจากดิน โดยมีแสงแดดเป็นเหมือนเครื่องมือปรุงในการสังเคราะห์อินทรีย์สาร ที่เรียกว่า คาร์โบไฮเดรต (carbohydrate) เพื่อเป็นอาหารขึ้นต้นแก่สิ่งมีชีวิตอื่นๆ ที่ไม่สามารถสร้างอาหารได้ด้วยตัวเอง (เกษมสุข เกษสกุล, 2535 อ้างในสมชาย นองเนื่อง, 2549: 8)

การแบ่งประเภทของป่าไม้

ป่าไม้และประเภทของป่าไม้ สามารถแบ่งกลุ่มได้หลากหลายวิธีต่างๆ โดยเกรียงศักดิ์ ศรีเงินขวง (2549: 16-20) สรุปได้ดังนี้

1. การแบ่งประเภทป่าโดยอาศัยจุดกำเนิด (Original) ของป่า

ป่าไม้ที่พัฒนามาจากเมล็ด สามารถแบ่งเป็นป่าสูง (High forest) ป่าประเภทนี้ต้นไม้จะมีขนาดใหญ่เนื่องจากต้นไม้เกิดขึ้นมาจากเมล็ด สภาพพื้นที่ที่จะทำให้เมล็ดงอกและเจริญเติบโต ได้ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง สำหรับป่าที่ต้นไม้เกิดจากการแตกหน่อจากลำต้น (sprouts) หรือหน่อที่เกิดมาจากราก (sucker) นั้นเรียกว่าเป็นป่าต่ำหรือป่าที่เกิดจาก

หน่อ (Low forest, Coppice forest) ส่วนป่าที่มีจุดกำเนิดจากทั้งเมล็ดและการแตกหน่อนั้น เรียกว่า ป่ากลาง (Middle forest, Mixed high and coppice Forest, Coppice with standards forest) สำหรับป่าในประเทศไทย เช่น ป่าดิบชื้น (Moist evergreen forest) ป่าดิบแล้ง (Dry evergreen forest) และป่าดิบเขา (Hill evergreen forest) ซึ่งความสูงของต้นไม้ชั้นบนสูงซึ่งอาจสูงมากถึง 35-40 เมตร จัดได้ว่าเป็นป่าสูง เพราะสภาพพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการงอกของเมล็ด การตั้งตัวของกล้าไม้ พื้นที่อยู่ในบริเวณที่มีการดูแลรักษาดี เช่น เป็นอุทยานแห่งชาติส่วนใหญ่ยังมีสภาพป่าที่สมบูรณ์และไม่มีไฟป่าเกิดขึ้น ต้นไม้ที่ขึ้นอยู่จึงมีความสูงค่อนข้างมาก

2. การแบ่งประเภทป่าโดยอาศัยอายุของหมู่ไม้ (Age stands)

อายุของหมู่ไม้สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ หมู่ไม้ชั้นอายุเดียว (Ever age stands) หมู่ไม้อายุเดียวมักจะพบในพื้นที่ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ภายหลังจากได้รับความกระทบกระเทือนอย่างรุนแรงแล้ว เช่น เกิดไฟป่า หรือเกิดจากการตัดฟันแบบตัดคะ (Clear cutting) แล้วปลูกใหม่ หรือไม้สามารถสืบพันธุ์ตามธรรมชาติได้เพียงชนิดเดียวก็ได้ โดยเฉพาะในพื้นที่ที่มีปัจจัยสิ่งแวดล้อมบางอย่างที่จำกัด เช่น ป่าไม้เสม็ด ซึ่งเกิดขึ้นตามธรรมชาติภายหลังการเกิดไฟป่าขึ้นในป่าพรุ รวมทั้งสวนป่าที่ปลูกขึ้นและหมู่ไม้ชั้นอายุไม่สม่ำเสมอ (Uneven age stands) เป็นหมู่ไม้ที่มีชั้นอายุแตกต่างกันอย่างชัดเจน ป่าธรรมชาติในประเทศไทยที่ไม่ถูกรบกวน ส่วนใหญ่เป็นป่าไม้อายุไม่สม่ำเสมอ เช่น ป่าดิบชื้น ป่าดิบแล้ง ป่าดิบเขา ป่าเบญจพรรณ หรือป่าเต็งรัง

3. การแบ่งประเภทป่าโดยอาศัยองค์ประกอบของหมู่ไม้ (Stands composition)

ป่าสามารถแบ่งโดยใช้องค์ประกอบเป็น 2 ประเภท คือ ป่าล้วน (Pure stands) และป่าผสมหลายชนิด (Mixed stands) ป่าล้วนโดยทั่วไปจะพิจารณาจากการที่มีไม้เรือนยอดเด่นเพียงชนิดเดียวมากกว่าร้อยละ 90 แม้ว่าไม้พื้นล่างเป็นชนิดอื่น สาเหตุของการเกิดป่าล้วนเกิดขึ้นได้ ดังนี้

3.1 สภาพภูมิอากาศ (climatic conditions) ซึ่งค่อนข้างจะวิกฤตผิดจากพื้นที่ทั่วไปและมีชนิดไม้เพียงชนิดเดียวที่สามารถขึ้นอยู่ได้ โดยเฉพาะอากาศหนาวเย็น เช่น Timberline ในบริเวณเขาสูง และบริเวณใกล้ขั้วโลกเหนือ ในบางบริเวณที่ปริมาณฝนตกน้อย อาจจะมีต้นไม้เพียงชนิดเดียวที่สามารถขึ้นอยู่ได้

3.2 สภาพดิน (edaphic conditions) ปัจจัยเกี่ยวกับดินอาจจะควบคุมชนิดไม้ที่สามารถเติบโตได้ เช่น ป่าชายเลนบางแห่งมีเพียงไม้เพียงชนิดเดียว เช่น ไม้แสม ไม้โกงกาง ป่าสนเขาในบริเวณภูกระดึง จ.เลย และป่าสนบ้านวัดจันทร์ จ.เชียงใหม่ เป็นต้น

3.3 ความเสียหายอย่างใหญ่หลวงจาก ไฟ ลมพายุ แมลง หรือน้ำท่วม ทำให้มีไม้เพียงชนิดเดียวที่สามารถบุกเบิกมาใหม่ หรืออยู่รอดได้ในพื้นที่เปิดโล่ง เช่น ป่าเสม็ดที่เกิดขึ้นมา ภายหลังจากการเกิดไฟป่าในพื้นที่ป่าพรุ

3.4 ไม้ซึ่งเป็นผู้รุกราน (aggressive) ซึ่งขึ้นปกคลุมพื้นที่แล้วทำให้เกิดร่มเงาและไม้ชนิดอื่นไม่สามารถเกิดขึ้นได้แม้แต่พื้นที่ที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ เช่น ป่าไม้กระพุ่ม ซึ่งเป็นไม้เบิกนำที่เกิดขึ้นค่อนข้างแน่นในพื้นที่ป่าดิบชื้นที่ถูกทำลาย ป่าไม้เสม็ดซึ่งขึ้นอยู่อย่างหนาแน่นภายหลังจากการเกิดไฟในป่าพรุ เป็นต้น

3.5 สวนป่า ซึ่งปกติจะเป็นสวนป่าชนิดเดียวล้วน เนื่องจากความสัมพันธ์ระหว่างชนิดนั้นเป็นเรื่องที่ยุ่งยาก และสลับซับซ้อน จึงทำให้การปลูกผสมไม้หลายชนิดไม่ประสบผลสำเร็จ

สำหรับข้อดีของป่าล้วนในเชิงเศรษฐกิจและการบริหารนั้น มีดังนี้

1. การจัดการหมู่ไม้ได้ง่ายและต้นทุนต่ำ
2. ทำให้ได้ชนิดไม้ที่มีราคาสูงมากกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ป่าผสม
3. ต้นทุนในเรื่องการตลาดและการลงทุนต่ำ
4. ง่ายต่อการสืบพันธุ์ของชนิดไม้ที่ต้องการ

ป่าผสมไม้หลายชนิดมีข้อดีทั้งด้านชีววิทยา และด้านเศรษฐกิจบางประการ โดยเฉพาะข้อดีในด้านชีววิทยา มีดังนี้

1. รากใช้ประโยชน์จากหน้าตัดดินได้ดีกว่าป่าล้วน และมีความสามารถในการต้านลมได้มากขึ้น เมื่อชนิดไม้รากลึกและรากค้ำพสมกันอยู่ นอกจากนี้ยังมีการใช้ธาตุอาหารที่แตกต่างกัน ดังนั้นจึงเป็นประโยชน์ต่อการเจริญเติบโตเป็นอย่างมาก
2. การหมุนเวียนธาตุอาหารมีการพัฒนาที่ดีขึ้น จากการย่อยสลายอย่างรวดเร็วของใบไม้ที่ผสมกันอยู่
3. ช่องว่างของเรือนยอดจะใช้ประโยชน์ได้มากกว่า โดยเฉพาะเมื่อมีไม้ที่ทนร่มและไม้ทนร่มขึ้นอยู่ร่วมกัน
4. ภูมิอากาศภายในป่าผสมจะมีความผันแปรน้อยกว่า
5. ป่าผสมไม้หลายชนิดจะมีสุขภาพดีกว่า เกิดความอ่อนแอและถูกทำลายจากพาหะได้ยากกว่า

4. การแบ่งป่าโดยอาศัยวัตถุประสงค์ของการจัดการ (Management objective)

การแบ่งป่าประเภทนี้จะทำให้ทราบแนวทางในการจัดการต่อป่า จากนโยบายป่าไม้แห่งชาติ แบ่งป่าออกเป็น 2 ประเภทหลักๆ คือ

4.1 ป่าอนุรักษ์ (Protected areas) ในการจัดตั้งป่าอนุรักษ์จะต้องสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการอนุรักษ์และแผนการพัฒนาประเทศนั้นๆ ในระดับสากลได้แบ่งออกไว้เป็น 10 ประเภท ส่วนในประเทศไทยแบ่งออกเป็น 11 ประเภท ได้แก่

- 4.1.1 อุทยานแห่งชาติ (National park)
- 4.1.2 เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า (Wildlife sanctuary)
- 4.1.3 วนอุทยาน (Forest park)
- 4.1.4 เขตห้ามล่าสัตว์ป่า (Non-hunting areas)
- 4.1.5 สวนพฤกษศาสตร์ (Botanical garden)
- 4.1.6 สวนรุกขชาติ (Arboretum)
- 4.1.7 พื้นที่สงวนชีวมณฑล (Biosphere reserve)
- 4.1.8 พื้นที่มรดกโลก (World heritage)
- 4.1.9 พื้นที่ลุ่มน้ำชั้น 1 (Watershed class 1)
- 4.1.10 ป่าชายเลนอนุรักษ์ (Conservation mangrove forest)
- 4.1.11 พื้นที่อนุรักษ์ธรรมชาติ (Natural conservation area)

4.2 ป่าเศรษฐกิจ (Economic forest, Commercial forest)

เพื่อตอบสนองต่อความต้องการของการใช้ประโยชน์ของประชาชนในประเทศโดยกำหนดพื้นที่ไว้ร้อยละ 15 ของพื้นที่ประเทศ

5. ป่าไม้ในมิติของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่า ความหมายของป่าในมิติของความ สัมพันธ์ระหว่างคนกับป่า แบ่งย่อยออกเป็น

5.1 ป่าไม้แบบชาวบ้าน เป็นป่าที่ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์สิ่งต่างๆ ได้อย่างกว้างขวาง นับตั้งแต่ ฟืน ถ่าน ของป่า อาหาร สมุนไพร ยารักษาโรค วัสดุก่อสร้าง จนกระทั่งถึงที่ดินที่ใช้ทำมาหากิน โดยชาวบ้านจะมีความถนัดและให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์สิ่งต่างๆ ที่ได้จากป่าไม้ เพราะถือว่า ผลประโยชน์ดังกล่าวเป็น “ทรัพย์สินในดิน” ที่ทุกคนมีสิทธิอันชอบธรรมในการนำมาใช้ประโยชน์

5.2 ป่าไม้แบบนักวิชาการ เป็นรูปแบบของป่าไม้ที่จำแนกตามลักษณะการจัดการตามหลัก วนศาสตร์ สามารถแบ่งออกได้ 2 แนวความคิดตามกระแสหลัก คือ ป่าอนุรักษ์ กับป่าเศรษฐกิจ

5.3 ป่าไม้แบบสาธารณชน เป็นป่าไม้ที่สาธารณชนทั่วไปคาดหวังเพื่อใช้ประโยชน์ทางการท่องเที่ยว พักผ่อนหย่อนใจในรูปแบบต่างๆ เช่น การเดินป่า การพักผ่อน การชมความงามทางธรรมชาติเพื่อการผ่อนคลาย สาธารณชนส่วนใหญ่ไม่ได้มุ่งหวังการใช้ประโยชน์ป่าไม้ทางเศรษฐกิจหรือการค้าเชิงพาณิชย์ แต่ให้ความสำคัญในรูปแบบของการพักผ่อนหย่อนใจในพื้นที่นั้นๆ

5.4 ป่าไม้แบบนันทนาการเมือง ป่าไม้แบบนี้โดยทั่วไปเป็นการกำหนดลักษณะรูปแบบของป่าไม้โดยผันแปรตามสภาพการณ์และผลประโยชน์ทางการเมืองเป็นหลัก ป่าไม้ในรูปแบบนี้อาจแสดงออกในรูปของนโยบายป่าไม้แห่งชาติ มติคณะรัฐมนตรี แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เป็นต้น

6. การจำแนกป่าตามนิเวศวิทยา (Ecology)

ระบบนิเวศแบ่งเป็นกลุ่มใหญ่ๆ ได้เป็น 2 กลุ่ม คือ ระบบนิเวศในน้ำ (Aquatic ecosystem) และระบบนิเวศบนบก (Terrestrial ecosystem)

6.1 ระบบนิเวศในน้ำรวมถึงในทะเลและน้ำจืด ระบบนิเวศในทะเล (Marine ecosystem) รวมถึงทะเลเปิด ชะวากทะเล (coastal estuaries) และแนวปะการัง (coral reefs) ระบบนิเวศน้ำจืด รวมถึงทะเลสาบน้ำจืด สระน้ำ แม่น้ำลำคลอง และพื้นที่ชุ่มชื้นและ (marshes) พื้นที่พรุ (bogs)

6.2 ระบบนิเวศบนบก (Terrestrial ecosystem) นั้นเป็นสังคมพืชที่ปกคลุมอยู่ในพื้นที่คอนของทวีป ระบบนิเวศบนบกเกิดจากอิทธิพลของภูมิอากาศร่วมกับปัจจัยเกี่ยวกับดิน และปัจจัยในเรื่องของภูมิประเทศ

การจำแนกประเภทป่าไม้ในด้านนิเวศวิทยาในระดับโลก การมองอย่างกว้างๆ โดยถือว่าสังคมของพืชพรรณชนิดต่างๆ อาจจะเรียกป่าว่าเป็นหนึ่งหน่วยของสังคมพืชพรรณไม้เหนือพื้นดินหรือสังคมพืชบก (Terrestrial plant community) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของไบโอม (Biome) คำว่าไบโอม มีความหมายอย่างกว้างๆ คือ เป็นหน่วยของสังคมสิ่งมีชีวิตทั้งหมด ไม่ใช่เฉพาะหน่วยของพืชพรรณแต่อย่างเดียว ได้กำหนดไว้ดังนี้ คือ

1. เป็นหน่วยของสังคมของสิ่งมีชีวิตที่สามารถกำหนดได้ง่ายจากผลของการกระทำร่วมกันของสภาพภูมิอากาศประจำภูมิภาค (Regional climate) กับสิ่งมีชีวิตทุกอย่างภายในท้องถิ่นนั้น และกระทำต่อ Substrate ที่สิ่งมีชีวิตอาศัยอยู่เพื่อให้เกิดหน่วยของสังคมขนาดใหญ่ขึ้น

2. เป็นหน่วยของสังคมของสิ่งมีชีวิตที่กว้างขวางใหญ่โตที่สุดบน

พื้นดิน

3. รูปชีวิต หรือ life form ของพืชพรรณ ไคลแมกซ์ ที่ประกอบอยู่ในไบโอมจะต้องเป็นไปอย่างเอกรูป (uniform)

คำว่าไบโอมนี้ มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า Plant formation ของนักนิเวศวิทยาที่เกี่ยวข้องกับพืช (Plant ecologists) และตรงกับคำว่า major life zone ของนักนิเวศวิทยาชาวยุโรป (European ecologists) และคำว่า Forest region ของนักวิชาการป่าไม้ (Foresters) กล่าวโดยสรุปได้ว่า ไบโอมคือ สังคมพืชใดๆ ก็ตามที่พืชเด่น หรือ Dominant species มีรูปชีวิต หรือ life form ที่แตกต่างออกไปอย่างเห็นได้ชัด และได้ตั้งตัวอย่างถาวรในแถบต่างๆ ของโลก ซึ่งมีสภาพภูมิอากาศเฉพาะของภูมิภาคนั้นแล้ว เชื่อว่าสังคมพืชนั้นอยู่ในสภาวะไคลแมกซ์ (Climax condition)

7. ชนิดป่าของเมืองไทยแบ่งตามลักษณะนิเวศวิทยาออกเป็น 2 ประเภท จากสภาพภูมิอากาศที่เป็นแบบแถบร้อนและกึ่งร้อน มีลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันตกเฉียงใต้พัดผ่าน มีสภาพภูมิประเทศตั้งแต่หาดทรายชายทะเล ดินเลนปากแม่น้ำ และพรุณน้ำจืดในที่ลุ่มขึ้นมาจนถึงที่ราบลุ่ม ที่ราบสูง ทิวเขา จนถึงยอดเขาสูงถึง 2,565 เมตรจากระดับน้ำทะเล บางพื้นที่มีความแห้งแล้งและมีไฟป่าเป็นประจำ ดินแปรผันไปมากมายหลายชนิด มีคุณลักษณะและความอุดมสมบูรณ์แตกต่างกันไป จึงทำให้ประเทศมีป่าอยู่หลายชนิดด้วยกัน สามารถแบ่งป่าในประเทศไทยออกเป็นสองกลุ่มใหญ่ๆ คือ ป่าไม่ผลัดใบ และป่าผลัดใบ ซึ่งในแต่ละกลุ่มประกอบด้วยป่าชนิดต่างๆ ดังนี้

7.1 สังคมป่าไม่ผลัดใบ (Evergreen forest)

7.1.1 ป่าชายเลน (Mangrove forest)

7.1.2 ป่าพรุ (Swamp forest)

7.1.3 ป่าชายหาด (Beach forest)

7.1.4 ป่าดงดิบชื้น (Moist evergreen or Tropical rain forest)

7.1.5 ป่าดงดิบแล้ง (Dry evergreen forest)

7.1.6 ป่าดิบเขา (Hill evergreen forest or Montane forest)

7.1.7 ป่าสนเขา (Tropical pine forest)

7.2 สังคมป่าผลัดใบ (Deciduous forest)

7.2.1 ป่าผสมผลัดใบหรือป่าเบญจพรรณ (Mixed deciduous forest)

7.2.2 ป่าเต็งรัง (Deciduous dipterocarp forest)

7.2.3 ป่าทุ่ง (Savanna)

7.2.4 ทุ่งหญ้าเขตร้อน (Tropical grassland)

ประโยชน์ของป่าไม้

ป่าไม้ให้ประโยชน์แก่มวลมนุษยชาติเป็นอเนกประการ แบ่งออกเป็น 2 ด้าน คือ ประโยชน์ทางตรง และประโยชน์ทางอ้อม โดยเฉพาะประโยชน์ทางอ้อมนั้นบางที่อาจคิดไม่ถึง แต่ความจริงประโยชน์ทางอ้อมอาจมีมูลค่ามากกว่าประโยชน์ทางตรงเสียอีก

1. ประโยชน์ทางตรงของป่าไม้ (forest direct benefits) มีอยู่มากมาย หลายอย่าง ปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ล้วนได้จากป่าทั้งสิ้น เช่น

1.1 ไม้ นิยมใช้กันมาตั้งแต่โบราณกาล เนื่องจากมีราคาถูก น้ำหนักเบาเหมาะสมสะดวกต่อการใช้กว่าสิ่งอื่น เช่น เหล็กหรือซีเมนต์ ปัจจุบันไม้มีราคาสูงขึ้นเป็นอันมาก มนุษย์ได้พยายามคิดค้นสิ่งอื่นขึ้นใช้แทน เช่น พลาสติก อลูมิเนียม เหล็ก แต่ถึงกระนั้นเนื่องจากไม้มีคุณสมบัติเฉพาะตัว ซึ่งบางครั้งใช้ของอื่นแทนไม่ได้ ไม้จึงยังคงเป็นที่นิยมใช้กันต่อไป

1.2 เชื้อเพลิง ที่ได้จากป่าคือ ฟืนและถ่าน ซึ่งใช้ในการหุงต้มของคนยากจนในชนบท

1.3 วัตถุดิบ ที่สำคัญ cellulose และ lignin เซลลูโลสใช้มากในการทำกระดาษไหมเทียม (rayon) วัตถุระเบิด น้ำตาล แอลกอฮอล์ ลิกนินก็ใช้ทำน้ำหอมและเครื่องสำอางต่างๆ ยาถนอมอาหารไม่ให้บูดเน่า ยารักษาโรคผิวหนัง ถ้าเอาไม้ไปกลั่นในเตาอบก็จะได้กรดอะซิติก น้ำมันดิน และ เอธิลแอลกอฮอล์ ซึ่งใช้ในการอุตสาหกรรมต่างๆ

1.4 วัตถุดิบ มนุษย์ได้อาหารจากป่าหลายอย่าง เช่น ดอก ใบ ผล เมล็ด หน่อไม้ เห็ด หัวกลอย และอาหารที่ได้จากสัตว์ป่า รวมทั้งนก สัตว์เลื้อยคลาน แมลง เช่น ผึ้ง หนอน ไม้ไผ่ เป็นต้น

1.5 ยารักษาโรค ได้จากสมุนไพรต่างๆ ยาแก้โรคเรื้อนได้จากน้ำมันของผลกระเบา ยารักษาโรคความดันโลหิตสูงจากรากของต้นระย่อม ยารักษาโรคหัวใจจากเมล็ดของต้นแสลงใจ ยากำจัดแมลงก็ได้จากต้นไม้หลายชนิด

1.6 เส้นใย จากเปลือกไม้และเถาวัลย์ชนิดต่างๆ

1.7 ชัน น้ำมันและยางไม้ เช่น ชันของต้นตะเคียน ชันดาเมว และชันกระบาก ใช้ทำน้ำมันชักเงา ยางรักใช้ในการทำเครื่องเงิน กำยานใช้ในการทำเครื่องหอมและยา ขางสนใช้น้ำมันผสมสี เป็นต้น

1.8 ฝาคพอกหนังและสี พันธ์ไม้ในป่ามีหลายชนิดที่เปลือก แก่น หรือ ผล นำมาใช้ทำฝาค พอกหนัง (tannin) เช่น เปลือกของไม้ก่อ โกงกาง ฐาน

1.9 อาหารสัตว์ มนุษย์ใช้ป่าเป็นที่เลี้ยงสัตว์และเป็นอาหารสัตว์มาช้านาน เพราะในป่าไม้มีหญ้า ใบไม้ เปลือกไม้ ผลและเมล็ดที่สัตว์ชอบกินอยู่มากมายหลายชนิด

1.10 เป็นอาชีพการงานของมนุษย์ เช่น การเก็บของป่า รวมทั้งการอาชีพที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้ เช่น ข้าราชการเกี่ยวกับป่าไม้ คนงานในโรงงานอุตสาหกรรมไม้ เป็นต้น

1.11 ทำรายได้แก่ประเทศชาติ ประเทศไทยมีชื่อเสียงในเรื่องไม้สักที่มีคุณภาพดีและเคยทำรายได้ให้ประเทศเป็นอันดับสองรองจากข้าวม้าแล้วในอดีต ปัจจุบันมีการส่งออกไม้ป่าหลายล้านบาทในรูปเฟอร์นิเจอร์ไปยังต่างประเทศ

2. ประโยชน์ทางอ้อม (forest indirect benefits)

โดยมากมักจะมองไม่เห็นและคำนวณออกเป็นมูลค่าได้ยาก แต่ก็มีประโยชน์ไม่ยิ่งหย่อนกว่าประโยชน์ทางตรง ประโยชน์ทางอ้อมของป่าไม้ที่สำคัญได้แก่

2.1 ทำให้ฝนตกเพิ่มขึ้นและมีความชุ่มชื้นในอากาศสม่ำเสมอ ป่าไม้มีอิทธิพลที่จะช่วยให้มีฝนตกเฉพาะที่ได้ แต่ไม่ใช่ทั่วไป อากาศเหนือท้องที่ที่มีป่าไม้ขึ้นจะมีความชุ่มชื้นและเย็นกว่าในที่ที่ไม่มีป่าไม้ เมฆที่ลอยมาเมื่อกระทบความเย็นก็จะรวมตัวเป็นหยดน้ำตกลงมาเป็นฝน หากไม่มีป่าไม้เมฆฝนก็อาจลอยผ่านไปโดยไม่มีฝนตกลงมาก็ได้ สำหรับความชุ่มชื้นของอากาศในป่าไม้นั้นมีความร่มเย็นกว่าในที่โล่งแจ้งและมีไอน้ำจากการคายน้ำของต้นไม้มาก เวลาอยู่ในป่าจึงรู้สึกร่มรื่นเย็นสบายไม่หนาวมากในฤดูหนาวไม่ร้อนมากในฤดูร้อน แต่ก็ขึ้นอยู่กับชนิดและที่อยู่ของป่าด้วย

2.2 บรรเทาความร้ายแรงของลมพายุ ลมพายุจะลดความเร็วลงอย่างมากเมื่อปะทะกับป่าไม้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสูง ความหนาและเรือนยอดของพันธุ์ไม้แต่ละชนิดว่ามีความแน่นทึบเพียงใด จากผลการทดลองปรากฏว่า ที่สูงจากพื้นดิน แนวกันลม (wind break) สามารถลดความเร็วของลมพายุลงเหลือเพียงร้อยละ 20 แนวกันลมนอกจากจะป้องกันบ้านเรือนไร่นามีให้เกิดความเสียหายจากลมพายุแล้วยังช่วยป้องกันดินมิให้ถูกลมพัดพาไปเป็นการป้องกันมิให้เกิดการพังทลายการกัดกร่อนของดินด้วย

2.3 ป้องกันการกัดชะดิน (soil erosion) ในที่ที่มีป่าไม้ขึ้นอยู่เมื่อฝนตกลงมาเรือนยอดของป่าจะสกัดกั้นความแรงของเม็ดฝนไว้มิให้กระทบผิวดินโดยตรง ซึ่งจะช่วยให้ผิวดินแตกกระจายและถูกน้ำพัดพาไปโดยน้ำที่ไหลบ่าหน้าดิน (surface runoff) ป่าไม้จึงป้องกันการกัดชะได้เป็นอย่างดี ดังนั้นเมื่อฝนตกลงมาบนป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ น้ำที่ไหลบ่าผ่านผิวดิน

ดินจึงไม่ชุ่มชื้น ซึ่งตรงกันข้ามกับในที่ป่าไม้ถูกแผ้วถางทำลาย และที่ดินปราศจากสิ่งปกคลุมแรงปะทะของเม็ดฝนและน้ำที่ไหลบ่าจะทำให้ผิวดินที่อุดมสมบูรณ์ถูกกัดชะและไหลลหายไป

2.4 บรรเทาอุทกภัย (flood) การทำลายป่านอกจากจะทำให้เกิดการกัดชะดินแล้ว ยังทำให้ปริมาณน้ำที่ไหลลงสู่แม่น้ำลำธารเพิ่มขึ้นภายในระยะเวลาอันรวดเร็ว น้ำที่ไหลก็ชุ่มชื้นเพราะมีดินและสิ่งสกปรกละลายปะปนมาด้วย เมื่อไหลลงลำน้ำก็ทำให้ตื้นเขินและระดับน้ำในลำน้ำนั้นสูงขึ้นอย่างรวดเร็วและล้นตลิ่งกลายเป็นอุทกภัยทำลายเรือสวนไร่นาและบ้านเรือนให้เสียหายได้ เมื่อดำน้ำตื้นเขินความจุก็ลดลง ปริมาณน้ำจากฝนตกหรือไหลบ่าเพียงเล็กน้อยก็ทำให้เกิดอุทกภัยขึ้นได้ง่ายและบ่อยครั้งขึ้น

2.5 ทำให้มีน้ำไหลอยู่สม่ำเสมอตลอดทั้งปี นอกจากจะป้องกันและบรรเทาอุทกภัยแล้ว ก็จะต้องช่วยให้ลำห้วยลำธารได้มีน้ำไหลอยู่อย่างสม่ำเสมอตลอดปี เพราะเมื่อฝนตกลงในที่ป่าไม้ น้ำฝนจะไม่ไหลลงสู่แม่น้ำลำธารอย่างรวดเร็ว แต่จะถูกกักไว้ใบบไม้ตามพื้นป่าและดินป่าอันร่วนซุยดูดซับเอาไว้และค่อยๆ ซึมลงดิน สะสมไว้ในดิน ซึ่งจะค่อยๆ ปลดปล่อยออกสู่ลำห้วยลำธาร ทำให้ฤดูแล้งซึ่งฝนไม่ตกแต่ลำธารต่างๆ ก็ยังคงมีน้ำไหลตลอดเวลา ก็เนื่องมาจากพื้นดินได้ป่าไม้เป็นอ่างเก็บน้ำธรรมชาติคอยสะสมเอาไว้ตลอดฤดูฝนแล้วระบายออกในฤดูแล้งนั่นเอง ซึ่งกล่าวได้ว่าต่างกับดินที่ไม่มีป่าไม้หรือสิ่งปกคลุม โอกาสที่น้ำจะซึมลงดินมีน้อย น้ำส่วนใหญ่มักจะไหลบ่าหน้าดินทำให้เกิดน้ำหลากท่วมในฤดูฝนและขาดแคลนในฤดูแล้ง

2.6 เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ การที่ประชาชนพลเมืองพากันเข้ามาอยู่ในเมืองมากขึ้น ความเคร่งเครียดในการประกอบธุรกิจการงาน ย่อมทำให้มนุษย์ต้องการเปลี่ยนสถานที่พักผ่อน เทียวเตร่ออกไปสู่ที่ที่มีความสงบร่มเย็นอากาศบริสุทธิ์ และมีทิวทัศน์ธรรมชาติอันสวยงามตามป่าเขาลำเนาไพรมากขึ้น ทางรัฐบาลจึงต้องจัดป่าไม้บางแห่งที่มีทิวทัศน์สวยงามไว้ให้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ และพักผ่อนหย่อนใจ เช่น จัดทำเป็นอุทยานแห่งชาติ วนอุทยาน สวนพฤกษศาสตร์ ซึ่งสถานที่ต่างๆ เหล่านี้นับวันก็จะมีมากขึ้นและถือได้ว่าเป็นประโยชน์ทางอ้อมของป่าไม้ที่มีความสำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง (เกรียงศักดิ์ ศรีเงินขวง, 2549: 38-40)

การจัดการป่าและสถานการณป่าไม้

เหตุการณ์ก่อนตั้งกรมป่าไม้

สำนักวิชาการป่าไม้ กรมอุทยานแห่งชาติสัตว์ป่าและพันธุ์พืช (ม.ป.ป.: 1-4) ได้อธิบายถึงการจัดการป่าไม้ของประเทศไทย ตามประวัติศาสตร์แล้วก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นตั้งแต่สมัย

เริ่มตั้งประเทศไทยคือสมัยกรุงสุโขทัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการปลูกป่าดั่งในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง หลักที่หนึ่ง บางตอนได้กล่าวไว้ว่า

...ในปากประตูมีกระดิ่งอันหนึ่งแขวนไว้วันนั้น ไพร่ฟ้าหน้าปกกลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความเจ็บท้องข้องใจ มักจกกล่าวถึงเจ้าถึงขุนบไว้ ไปลั่นกระดิ่งอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองได้ยินเรียก เมื่อถามสอบความ แก่มั่นด้วยชื่อ ไพร่ในเมืองสุโขทัยนี้ จึงชม สร้างป่าหมากป่าพลู ทั่วเมืองทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่าลานก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายในเมืองนี้ ใครสร้างได้ไว้แก่มั่น...1214 ศก ปีมะโรง พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองศรีสัชชนาลัยสุโขทัย ปลูกไม้ตาลนี้ได้สิบสี่เข้า จึงให้ช่างหินชะคาร์หินตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ วันเดือนดับเดือนออก วันเดือนเต็มเดือนบ่าง แปรวัน ผูกปุ่ครุเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือชะคาร์นี้ สวกรธรรมแก่อุบาสก ผูกท่วยจำศีล ฝึกใช้วันสวดธรรม พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสัชชนาลัย สุโขทัยขึ้นนั่งเหนือชะคาร์ ให้ผูกท่วยลูกเจ้าลูกขุน ผูกท่วยถือบ้านถือเมืองกัน...

ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงนั้น พระองค์ท่านได้แขวนกระดิ่งไว้ที่ประตูวัง ใครมีทุกข์ร้อนก็มาลั่นกระดิ่งร้องทุกข์ พระองค์ท่านก็ได้สอบสวนให้ความยุติธรรม พระองค์ทรงชักนำให้ราษฎรปลูกป่า ฉะนั้น พวกชาวสุโขทัยได้มีการปลูกสวนป่าหมากสวนป่าพลู สวนป่าขุน สวนป่ามะม่วง ใครปลูกก็เป็น ของผู้นั้น

ทางทิศตะวันออกเมืองสุโขทัยก็มี พระภิกษุ มีโบสถ์วิหาร มีทะเลหลวง มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก มีไร่นา มีป่าพลู ป่ามะม่วง ป่ามะขาม คูสวยงามประหนึ่งตกแต่งไว้

ทางทิศเหนือ มีตลาดร้านค้า มีพระอจนะอยู่ในปราสาท มีบ้านใหญ่ บ้านน้อย มีไร่นา มีป่ามะพร้าว ป่าขุน

ทางทิศใต้ก็มีเขื่อนกั้นน้ำชลประทาน มีกุฎิวิหารของพระภิกษุ และมีป่ามะพร้าว ป่ามะม่วง ป่ามะขาม เช่นกัน

ในปี พ.ศ. 1214 นั้น พ่อขุนรามคำแหง ได้ปลูกต้นตาลไว้ได้ มีอายุถึง 14 ปี จึงให้ช่างสกัดหินทำเป็นแท่น ต่อแท่นศิลาอาสน์ สำหรับให้พระได้นั่งเทศน์สั่งสอนประชาชนในวันศีลวันพระ (ธรรมสวนะ) ส่วนวันธรรมดา พ่อขุนรามคำแหง ก็จะได้ไปทรงนั่งเป็นประธาน ปรีกษาความบ้านความเมือง เรื่องนี้ทำให้เห็นว่า พ่อขุนรามคำแหงมีพระราชาบายที่อบรมพสกนิกรของพระองค์ให้มิมีนิสัยรักป่า รักสวน รักการปลูกสร้าง พร้อมทั้งการอบรมศีลธรรมไปด้วยในตัว และได้

จารึกไว้เป็นหลักฐานที่อ้างอิงได้ว่า ได้มีการปลูกสร้างสวนป่าในสมัยของพระองค์ แต่ตลอดระยะตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นระยะเวลา 546 ปี ไม่มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านการจัดการป่าไม้ เพราะ

- สมัยก่อนยังไม่ได้เห็นความสำคัญของป่าไม้ต่อการพัฒนาประเทศ
- เป็นที่เชื่อกันว่า ป่าไม้เป็นแหล่งเพาะเชื้อของโรคภัยไข้เจ็บหลายอย่าง
- ต้องการให้ราษฎรได้ทำความเจริญในด้านการปลูกข้าว การเกษตรแต่เพียงด้านเดียว ถือว่าป่าดงนั้นเป็นของสาธารณณะ ควรจะได้บุกเบิกโค่นถาง เผา เปลี่ยนเป็นนาหรือเป็นไร่เสียให้หมด
- การปกครองบ้านเมืองก็อยู่ไม่ค่อยจะสงบ จึงไม่มีเวลาที่จะคิดถึงเรื่องป่าไม้ และสมัยนั้นมองไปทางไหนก็มีแต่ป่า

พ.ศ. 2372 รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 เห็นว่า สมควรที่จะควบคุมกิจการป่าไม้ให้เป็นกิจจะลักษณะ โดยในระยะนั้นหรือสมัยนั้นก็มีการเก็บภาษี เรียกว่า “การเก็บภาษีไม้ขนสั๊ก” ที่จะผ่านกรุงเทพฯ ออกไปต่างประเทศตามจดหมายเหตุฉบับที่ 1/จ.ศ.1191 (พ.ศ. 2372) ได้มีการตั้ง ขุนจำเริญรักษา ขึ้นเป็นเจ้าภาษีไม้ขนสั๊ก และจากจดหมายเหตุฉบับเดียวกันนี้ทำให้ทราบว่ามีการทำไม้กระยาเลียบบางอย่างออกมาใช้ประโยชน์ เช่น ไม้ตะแบก ไม้ตะเคียน ไม้ยาง และไม้อุโลก

พ.ศ. 2385 ตามจดหมายเหตุฉบับที่ 16/จ.ศ. 1204 พระยาเชียงใหม่ และพระยาลำปาง บอกรายยังกรุงเทพฯ ว่า มีชาวอังกฤษ ชาวมอญ และชาวพม่าจากเมืองมะละกา มาตัดไม้สัก อยู่ตามชายแดนเมืองเชียงใหม่ ลำพูน และเมืองตาก แล้วก็นำเอาเงินมามอบไว้ให้ 500 เหรียญ (อาจจะเป็นรูป) พระยาทั้งสองนั้นจึงยังไม่ทราบว่า จะทำอย่างไรกับเงิน 500 เหรียญนั้น ว่าควรจะได้รับหรือไม่ ไม้สักก็ถูกตัดโค่นไปแล้ว จึงแจ้งมายังกรุงเทพฯ เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ชาวต่างประเทศได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในการทำไม้ในปี พ.ศ. 2385 หรือก่อนหน้านั้นแล้ว

พ.ศ. 2389 ตามจดหมายเหตุฉบับที่ 68/จ.ศ. 1208 นั้น ทางกรุงเทพฯ ได้แจ้งให้เจ้านายทางหัวเมืองฝ่ายเหนือจัดส่งไม้สักเป็นส่วยแทนทองคำที่เคยส่งได้ จะเห็นได้ว่า การทำไม้และการค้าไม้ได้เกิดขึ้นในสองลุ่มน้ำเช่นกันคือ แม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำสาละวิน ซึ่งรวมเอาแม่เมยและแม่ปายเข้าไปด้วย

พ.ศ. 2417 เนื่องจากเหตุการณ์อนุญาตให้ทำไม้ของผู้เป็นเจ้าของป่าต่าง ๆ มิได้เป็นไปโดยยุติธรรมและสมควร เนื่องจากเจ้าของป่า (ไม้สักทางเหนือ) ส่วนมากเห็นแก่จะได้ เช่น ตกลงอนุญาตแก่บุคคลหนึ่งแล้ว เมื่อมีผู้อื่นให้ค่าต่อสูงกว่า หรือให้เงินพิเศษนอกเหนือขึ้นอีก ก็อนุญาตให้แก่ผู้นั้นไป หรือป่าแห่งเดียวกันอนุญาตให้คนหนึ่งไปแล้ว กลับอนุญาตให้คนที่สองที่สามเป็นการซ้ำซ้อนกันอีก เพื่อหวังประโยชน์ทางการเงินทองให้มากขึ้น

พ.ศ. 2426 รัฐบาลกลางได้พยายามเจรจากับผู้ครองนครฝ่ายเหนืออีกครั้งหนึ่งหลังจากตกลงกันแล้วเมื่อ พ.ศ. 2416 โดยมีส่วนควบคุมและแบ่งผลประโยชน์จากป่าไม้สักคนละครึ่งได้เป็นผลสำเร็จ ซึ่งทั้งนี้อาจจะเนื่องด้วยปัญหาต่าง ๆ ซึ่งเจ้าครองนครได้รับ

พ.ศ. 2427 มีประกาศพระบรมราชโองการเรื่อง “การซื้อไม้ขอนสัก” ทั้งนี้เพราะปรากฏว่า เมื่อประเทศสยามได้ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศอังกฤษ คนในบังคับอังกฤษก็ได้เข้ามาลงทุนทำป่าไม้มากรายขึ้น ความยุ่งยากในการทำและซื้อไม้ขอนสักจึงบังเกิดขึ้นเนื่องๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้มอบให้พระเจ้าน้อยยาเชอกรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จขึ้นไปจัดราชการที่นครเชียงใหม่ได้ทรงเปลี่ยนแปลงให้ข้อสัดยาบันสัญญาการค้าฟันไม้ป่าขึ้น พ.ศ. 2429 เป็นปีซึ่งมีความสำคัญในการป่าไม้ หรือป่าไม้สักอยู่มาก โดยที่เจ้าดารารัศมี (เจ้าหญิงอ่อง) ได้โดยเสด็จพระชนก (พระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้านครเชียงใหม่) ลงมากรุงเทพฯ เนื่องในราชพิธีลงทรงสมเด็จพระ โอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศและทรงอยู่รับราชการฝ่ายในเป็นเจ้าจอม ขณะนั้นบริษัทบอมเบย์เบอร์มา กำลังส่งคนมาหาความรู้ รัฐบาลไทยได้รับทราบความจึงรู้สึกวิตก เพราะการที่พม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ ก็เพราะการทำไม้สักของบริษัทบอมเบย์ฯ เป็นต้นเหตุ จึงได้ส่งชาวอังกฤษผู้ชำนาญการป่าไม้พร้อมด้วยนักเรียนไทย 4 คน ขึ้นไปตรวจป่าไม้สักภาคเหนือ เป็นเหตุให้เจ้าผู้ครองนคร เฉพาะอย่างยิ่งนครเชียงใหม่แสดงความไม่พอใจ เข้าใจว่า รัฐบาลไทยจะสูบเอาป่าสักไปหมด ประกอบกับขุนนางชั้นพญาซึ่งอยู่ใกล้ชิดช่วยยุยงด้วย จึงคิดที่จะเอาใจออกห่างจากประเทศไทย ความทราบถึงพระกรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงใช้วิธีสันติ โดยทรงส่งเจ้าจอม เจ้าดารารัศมี ซึ่งเป็นญาติสนิทของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ขึ้นไปชี้แจงทำความเข้าใจกับเจ้าผู้ครองนครในเวลาต่อมาผลก็คือเจ้าผู้ครองนครได้รับทราบเจตนาของทางราชการและพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยชัดเจนแล้ว

ในระหว่าง พ.ศ. 2430 ถึง 2432 เมื่อรัฐบาลได้สามารถควบคุมกิจการป่าไม้สักในมณฑลพายัพจนเป็นระเบียบรัดกุมดีแล้ว ก็มีชาวตะวันตกคนแรก เป็นชาวอเมริกัน ชื่อ หมอจิก หรือ (Dr.Cheek) ได้ขอร่วมลงทุนทำไม้สักกับรัฐบาล ปรากฏว่าประสบความสำเร็จ ต้องมีการฟ้อง ร้องเรียกเงินคืน และต้องริบไม้ที่ทำออกมาเป็นของหลวงทั้งสิ้น จากบทเรียนอันนี้ ทำให้คิดกันในวงราชการว่า ควรจัดการให้ป่าเป็นของหลวงเสียทั้งสิ้น

พ.ศ. 2432 ได้มีผู้ซึ่งมีความสนใจและมีความคิดเห็นการณ์ไกลในเรื่องการป่าไม้ที่นักการ ป่าไม้ไทยควรจะระลึกถึงท่านผู้นี้ คือ พระยาคำรงราชพลขันธ์ ท่านผู้นี้เป็นเอกอัครราชทูตสยามประจำกรุงเบอร์ลิน ท่านได้มีความสนใจเกี่ยวกับกิจการป่าไม้ และเห็นความสำคัญของกิจการป่าไม้ที่จะเกี่ยวกับการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศขึ้นมาอย่างถ่องแท้และจริงจัง

พ.ศ. 2435 นอกจากได้มีการแสดงว่ารัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่ง

กรุงสยามนั้น มีความสนใจที่จะหาแหล่งศึกษาวิชาการป่าไม้ให้นักศึกษาไทยอยู่ แต่ยังทราบกันไม่ ค่อยชัดแจ้ง และได้มีเหตุการณ์เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงในวิธีการของการทำไม้ในป่าเมืองไทย หลายประการ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในขณะนั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นผู้ดูแลทั่ว ทั่วความคิดเห็นและได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้สรรหาผู้ที่ได้รับการศึกษาทางด้านกรป่าไม้มารับราชการ โดยมีแนวคิดที่ จะจัดตั้งหน่วยงานด้านการป่าไม้ขึ้นในประเทศไทย กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้เจรจาขอข้อมติ Mr. H. Slade เจ้าหน้าที่ป่าไม้ ในกรมป่าไม้พม่า จากรัฐบาลอินเดีย Mr. H. Slade ได้ทำรายงาน เสนอต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2439 มีข้อความพอสรุปได้ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับรายงานจากกระทรวงมหาดไทย และได้มีพระราชหัตถเลขานับที่ 62/385 ลงวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2439 เห็นชอบด้วย กระทรวงมหาดไทยและเห็นด้วยความคิดหรือรายงานของ Mr. H. Slade ว่าถูกต้องดีแล้วทุก ประการ ได้มีความบางตอนที่สมควรจะคัดลอกจากพระราชหัตถเลขานับที่ดังกล่าวมาไว้ ณ ที่นี้

...การที่จะถือป่าไม้เป็นของหลวงทั้งสิ้นนั้น เห็นว่าเป็นการมีตัวอย่างอยู่แต่ ก่อน ป่าไม้ที่ตกเป็นมรดกแก่บุตรหลานเจ้าผู้ครองนครเมืองเจ้าของป่า มี อำนาจที่จะหาผู้รับเช่าทำเองตามลำพังภายหลัง เกิดความด้วยเรื่องให้เช่าหลาย รายชุกชุมหนักขึ้น จึงได้ตัดสินใจมอบที่ป่าให้เจ้าผู้ครองเมืองเป็นผู้อนุญาตแต่ คนเดียว เมื่อได้คำตอบมาเท่าใด ให้ปันจ่ายให้เจ้าของป่าเป็นส่วนๆ การที่ปัน เงินนั้น ก็ไม่เรียบร้อยเพราะไปติดค้างอยู่เสียกับผู้รับทำป่าบ้าง ที่พนักงาน ผู้ตรวจเก็บค่าตอบ้าง ละเลยไปในคลังบ้าง เงินแผ่นดินก็พลอยสาบสูญไป ด้วย การที่คอเวอเมนต์จะรับเงินค่าตอบี้ ก็เพื่อจะให้ได้เงินมากเต็มตามที่ควร จะได้แลเคยได้ จะขาดประโยชน์ใดก็แต่ผลประโยชน์ซึ่งได้โดยนอทางคือ เงินน้ำใจและอะไรอื่นๆ ถ้าเป็นเงินที่ได้โดยตรงได้รับเต็มบริบูรณ์แล้วถึงจะ ขาดโดยทางลับก็จะเป็นการเสียใจอันใดมากจะเป็นอยู่แต่แรกๆ เมื่อยัง ไม่ได้รับเงินการป่าไม้นั้นเป็นตกลงให้ตั้งบรรดาป่าไม้ทั้งปวงและด่านภาษี เมืองไซขนาทให้อยู่กระทรวงมหาดไทย...

กรมป่าไม้จึงได้ถูกตั้งขึ้นในวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2439 เป็นต้นมา มีชื่อภาษาอังกฤษว่า “The Royal Forest Department”

ในขณะที่เกรียงศักดิ์ ศรีเงินยวง (2549: 2-5) ได้กล่าวย้อนถึงเรื่องราวที่เกี่ยวข้อง กับป่าไม้ในสมัยกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ดังนี้

ทรัพยากรประเทศไทยมีความอุดมสมบูรณ์มาแต่อดีตตั้งจะเห็นได้จากประวัติศาสตร์ สมัยกรุงสุโขทัย (พ.ศ. 1762-1981) ปรากฏในหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง บ่งบอกว่าเวลานั้น ทั้งเกษตรกรรมและพาณิชย์กรรมล้วนเจริญรุ่งเรือง “ในน้ำมีปลาในนามีข้าว” “จูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครใคร่ค้าม้าค้า” หลักฐานจากศิลาจารึกกล่าวถึงไม้ในป่า เช่น พิกุล บุนนาค สาละ แก้ว ประคู้ ไทร เกด สารภี และยังได้กล่าวถึงไม้ที่นำมาปลูกทั้งในเมืองและรอบบ้านเกษตรกร ได้แก่ หนาก พลุ ขนุน มะม่วง ตาล มะพร้าว มะขาม เป็นต้น นอกจากนี้ในสมัยสุโขทัยมีการบันทึกไว้ว่ามีการตัดไม้สักเพื่อเป็นเครื่องราชบรรณาการแก่พระเจ้ากรุงจีนอีกด้วย

สมัยกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 1893-2310) ปรากฏหลักฐานการส่งไม้ฝางออกไปขายยังต่างประเทศ ที่ประเทศญี่ปุ่น และ ฮอลันดา แม้จะมีตรากฎหมายว่าที่ดินเป็นของพระมหากษัตริย์แต่ให้ราษฎรเข้าทำกินได้และห้ามราษฎรซื้อขายที่ดินแก่กัน แต่ก็มีตรากฎหมายส่งเสริมให้ราษฎรบุกเบิกที่ป่าดง และที่รกร้างเพื่อทำกินเป็นที่นา ที่สวน ดังในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จบทที่ 54 กำหนดให้เจ้าพนักงานจัดหากนเข้าทำกินในป่าที่รกร้างว่างเปล่า และให้ถือเป็นความดีความชอบ จะได้รับพระราชทานรางวัลเป็นบำนาญ ดังความในกฎหมายลักษณะขบถศึกบทที่ 63 ว่า “อนึ่งป่าดงทุ่งกว้างร้าง หาผู้อยู่ทำมาหากินมิได้และผู้ใดชักชวนราษฎรให้เข้าทำมาหากิน เอาส่วยสาอากรขึ้นพระคลัง บำนาญเป็นลหุ” ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าก่อนการเปลี่ยนแปลงเป็นรัฐชาติแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เต็มทีในสมัยรัชกาลที่ 5 ราษฎรในชุมชนซึ่งมีวิถีการดำรงชีวิตแบบสังคมเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพ มีอิสระต่อการใช้ประโยชน์และเก็บหาผลผลิตจากป่าเช่น หนังกัดัว ปอฝ้าย ไม้จันทร์ ขี้ไต้ ดีบุก นอแรด และเขากวาง เพื่อการบริโภคและจัดส่งเป็นส่วยอากร โดยมีการจัดการทรัพยากร ท้องถิ่นของตนตามจารีตประเพณีความเชื่อ โดยที่รัฐมิได้ตรากฎหมายกำหนดให้ทรัพยากรป่าไม้หรือนาสวนเป็นของรัฐโดยตรงและมีได้มีกำหนดกฎหมายเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากร คงแต่กำหนดให้ที่ดินเท่านั้นที่เป็นของพระมหากษัตริย์ ส่วนประโยชน์เหนือที่ดินปล่อยให้ราษฎรทำกิน

โดยสำนักวิชาการป่าไม้ กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช(ม.ป.ป.: 4-9) ได้อธิบายถึงเหตุการณ์ พ.ศ. 2439-2539 (100 ปี) การเริ่มหลักเกณฑ์ของการอนุญาตทำไม้ การดำเนินงานด้านวิชาการป่าไม้บางส่วน ได้ดังนี้

เหตุการณ์ พ.ศ. 2439-2539 (100 ปี)

เมื่อได้ตั้งกรมป่าไม้ขึ้นแล้ว ก็ยังไม่มีเจ้ากรมหรืออธิบดี ทางรัฐบาลสยามก็ได้ขอร้องไปยังรัฐบาลอินเดียของอังกฤษ หรือ British India ขอดัว Mr. H. Slade อยู่ทำงานใน

ประเทศสยามเป็นการชั่วคราว จึงได้มีการทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้ Mr. H. Slade เป็นเจ้ากรมป่าไม้คนแรกเมื่อวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2439 ในสมัยนั้นชื่อตำแหน่งต่างๆ ก็ใช้เป็นภาษาอังกฤษหมด เพื่อความสะดวกในการปฏิบัติงานของฝรั่ง ชาวอังกฤษที่จ้างมาจากกรมป่าไม้พม่า ส่วนใหญ่แม้แต่หนังสือราชการก็ใช้ภาษาอังกฤษด้วย ในสมัยเริ่มตั้งกรมป่าไม้นั้น ตำแหน่งอธิบดีปัจจุบันเรียกว่า “Conservator of Forests” เราเรียกกันในภาษาไทยว่า “เจ้ากรมป่าไม้” (เปลี่ยนเป็น “อธิบดีกรมป่าไม้” ในภาษาไทยและ “Director General of the Royal Forest Department” ในภาษาอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2467)

การเริ่มหลักเกณฑ์ของการอนุญาตทำไม้

เมื่อก่อน พ.ศ. 2439 ได้มีการให้สัมปทานการทำไม้หรือสัญญาอนุญาตทำไม้ จะมีอายุสัญญา 6 ปี โดยไม่มีกำหนดถึงขนาดและจำนวนแน่นอน ใน พ.ศ. 2439 ได้มีการยกเลิก และได้เริ่มสัญญาใหม่แทน โดยใช้ระบบวนวัฒนวิธีเลือกตัด (Selection system)

การดำเนินงานด้านวิชาการป่าไม้บางส่วน

ในเมื่อมีพนักงานป่าไม้ชาวต่างประเทศมาเป็นพนักงานป่าไม้มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นป่าไม้ภาค ได้มีการสำรวจแผนที่ป่าไม้สักในปี พ.ศ. 2441 ในท้องที่จังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ สุโขทัย และกำแพงเพชร และสำเร็จเป็นอันมาก แผนที่เหล่านี้ได้ใช้เป็นหลักในการวางโครงการป่าไม้ในโอกาสต่อไป

พ.ศ. 2449 กรมป่าไม้ได้เริ่มทำการปลูกสร้างสวนป่าขึ้นเป็นครั้งแรกที่ ป่าแม่ปาน อำเภอสูงเม่น (อำเภอเด่นชัยปัจจุบัน) จังหวัดแพร่ โดยวิธีอาศัยชาวไร่ ตามแบบพม่า (Taungya plantation)

พ.ศ. 2450-2452 ได้มีการบำรุงป่าธรรมชาติโดยการตัดเถาวัลย์ และ หว่านเมล็ดพันธุ์สักลงตามที่ว่างในป่า ในท้องที่จังหวัดเชียงใหม่ ลำพูนและเป็นเวลาที่เหมาะสม เพราะหมดช่วงของระยะสัญญา 12 ปี ได้เปลี่ยนโครงการป่าสักเสียใหม่ ให้มีรอบตัดฟัน 30 ปี

พ.ศ. 2458 ได้มีการตั้งโรงเรียนที่จะสอนวิชาการป่าไม้ขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศ โดยตั้งขึ้นในแผนกชั้นตรีศึกษาโรงเรียนข้าราชการพลเรือน(ปัจจุบันคือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) ที่วังใหม่ สระปทุม ทำการสอนวิชาป่าไม้เบื้องต้น มีหลักสูตร 2 ปี แต่ตั้งมาได้เพียง 3 ปี ก็ต้องเลิกกิจการเนื่องจากขาดผู้ที่มาสมัครเรียนด้วยเห็นว่า งานป่าไม้ลำบาก

พ.ศ. 2461 ได้มีการตั้ง “กองงานไม้” ขึ้น กองนี้มีความสำคัญมากในแง่ของการจัดการป่าไม้เพราะจะเป็นผู้คัดเลือกไม้และกำหนดจำนวนไม้ที่จะตัดฟันในแต่ละแปลงแต่ละปี และได้กำหนดให้มีการสงวนไม้ที่โตได้ขนาดจำกัด แต่ไม่เกิน 7 ฟุต ไว้ในรอบตัดฟันหน้าไม่เกินร้อยละ 6 ของจำนวนไม้เลือกให้ตัดฟันทั้งหมด

พ.ศ. 2475 ได้มีการเปลี่ยนขนาดจำกัดจาก 6 ฟุต 8.5 นิ้ว เป็น 7 ฟุตเสียทั้งหมด และได้มีการคัดเลือกศิตราไม้กระยาเลยให้ตัดฟัน และมีการสงวนป่าได้ 74 แปลง เนื้อที่ 774,280 ไร่ แต่ก็ปรากฏว่า มีการลักลอบตัดฟันซ้กลากไม้ในท้องที่จังหวัดเชียงใหม่และลำพูนเป็นอย่างมาก

พ.ศ. 2478 กรมป่าไม้ได้ยุบเลิกตอน ยังกงเหลือภาค บริเวณและสาขา และได้มีการตั้งกองค้นคว้า กองโรงเรียนป่าไม้ คือ กองซึ่งทำหน้าที่ผลิตนักศึกษาวิชาการป่าไม้ ออกมาช่วยในการจัดการป่าไม้ให้ถูกต้องตามหลักวิชาการป่าไม้ในสมัยท่านเจ้าคุณพนานุจรท่านถือว่าโรงเรียนป่าไม้คือหลักอันสำคัญ สำหรับอนาคตของกรมป่าไม้ เพราะฉะนั้นคณะที่ปรึกษาและตัวท่านจึงได้พยายามคัดเลือกอาจารย์ซึ่งมีความเข้มแข็ง มีความรู้ ขยันขันแข็ง มีระเบียบวินัยเป็นอย่างดี ส่งไปเป็นอาจารย์โรงเรียนป่าไม้ เพื่อสั่งสอนและอบรมพนักงานป่าไม้ในอนาคต

พ.ศ. 2479 รัฐบาลได้อนุมัติให้กรมป่าไม้ จัดตั้งโรงเรียนป่าไม้ที่จังหวัดแพร่ มีนักศึกษา รวม 25 นาย

พ.ศ. 2482 เป็นระยะที่สัมปทานการทำไม้สักในระยะ 15 ปีหลัง ตามโครงการรอบตัดฟัน 30 ปี ได้เริ่มสิ้นสุดลง และเริ่มสัญญาสัมปทานทำไม้เสียใหม่หลายประการ แต่ที่สำคัญคือ โครงการรอบตัดฟันคงเป็นเวลา 30 ปี โดยแบ่งป่าสัมปทานรายหนึ่ง ๆ ออกเป็น 5 ภาค ภาคละ 3 ปี

ในระหว่าง พ.ศ. 2484 ถึง พ.ศ. 2486 นั้น ประเทศไทยอยู่ในสภาวะสงครามโลกครั้งที่สอง จึงมีเหตุการณ์ที่ค่อนข้างจะยุ่งยากและสับสน ส่วนมากจะเป็นไปในรูปของการพยายามคุ้มครองรักษาป่า ควบคุมการทำไม้และเก็บเงินภาษีและค่าภาคหลวงมากกว่าการปลูกป่ามีจำนวนเล็กๆ น้อยๆ

พ.ศ. 2485 กรมป่าไม้ได้จัดป่าไม้สัก ซึ่งไม่อยู่ในเขตสัมปทานเดิมเป็นป่าโครงการรายย่อยขึ้นในท้องที่ป่าไม้เขตพิษณุโลก โดยถือเป็นป่าที่อยู่นอกเขตโครงการสัมปทาน

พ.ศ. 2489 รัฐบาลต้องมอบคืนสัมปทาน และ ชดเชยส่วนที่เสียหายให้แก่บริษัทผู้รับสัมปทานทำไม้ โดยต้องคัดเลือกไม้สักชดเชยให้บริษัทนอกเหนือหลักเกณฑ์ ทำให้สภาพป่าถูกตัด โคนลงเกินกำลังป่า แต่ไม่มีการบันทึกไว้เป็นประวัติอยู่ ณ ที่ใด

พ.ศ. 2491 Mr. G.N. Danhof ผู้เชี่ยวชาญขององค์การอาหารและเกษตรแห่ง

สหประชาชาติ ได้แนะนำให้

1. สงวนพื้นที่ป่าไว้ให้ได้ร้อยละ 40 ของพื้นที่ของประเทศ
2. ใช้แผนที่จากภาพถ่ายทางอากาศมาใช้ในกิจการป่าไม้

พ.ศ. 2494 ในปลายของสมัยหลวงสมานวนกิจเป็นอธิบดีกรมป่าไม้ กรมป่าไม้ได้เสนอโครงการสำรวจและวางโครงการไม้กระยาเลศต่อกระทรวงเกษตรธิการ โครงการดังกล่าวได้กำหนดรอบตัดฟันไว้ 30 ปี (คือว่าไม้ชั้นสองจะโตเป็นไม้ชั้นหนึ่งได้ต้องใช้เวลา 30 ปี) แบ่งป่าออกเป็น 30 แปลง ทำไม้แปลงละ 1 ปี ใช้ระบบวนวัฒนวิธีเลือกตัด

พ.ศ. 2495 ได้มีการวางโครงการป่าไม้เพื่อกิจการของการรถไฟ และกรมป่าไม้ได้เริ่มดำเนินการตั้งแต่ พ.ศ. 2496 ผลเป็นอย่างไร ไม่มีการบันทึก แต่หลักการมีอยู่ในรัศมี 10 กม. จากทางรถไฟ จะกันที่ป่าเพื่อการรถไฟ ระยะที่กรมป่าไม้ยังไม่วางโครงการ

พ.ศ. 2496 กรมป่าไม้ได้ตั้งหน่วยงานเกี่ยวกับการสำรวจทรัพยากรป่าไม้ โดยอาศัยแผนที่และภาพถ่ายทางอากาศของกรมแผนที่ทหารบกและสัญญาสัมปทานงวด 15 ปี ของการให้สัมปทานแบบกำหนดรอบตัดฟัน 30 ปีทั้งหมดอายุลง

พ.ศ. 2497 สัมปทานป่าไม้สักของบริษัทต่างประเทศได้หมดอายุลง(ภาค 15 ปี) รัฐบาลไม่ให้ต่ออายุสัมปทาน แต่ให้ตั้ง “บริษัทป่าไม้ร่วมทุน” แทน

พ.ศ. 2498 จัดตั้งบริษัทป่าไม้จังหวัดตามนโยบายรัฐบาลทำไม้สักส่วนหนึ่ง บริษัทป่าไม้ร่วมทุนทำไม้สักส่วนหนึ่ง และให้องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ ทำป่าอีกส่วนหนึ่ง รวมเป็นสามส่วน ยกเว้น การทำไม้ที่จะต้องส่งต่อตามแม่น้ำสาละวิน ประเทศพม่า

พ.ศ. 2501 กรมป่าไม้ได้ดำเนินการ ให้องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ทำไม้ซึ่งอยู่นอกสิทธิของป่าสัมปทานทั้งหมด (ไม้ 7กรณี) และให้กรมที่ดิน กรมอื่นๆ ร่วมกับ กรมป่าไม้จำแนกที่ดินทั่วประเทศ ให้ได้เนื้อที่ป่าไว้ในขั้นต้น 156 ล้านไร่

พ.ศ. 2504 Sir Harry Champion ผู้เชี่ยวชาญขององค์การอาหารและเกษตรแห่งประชาชาติ(FAO) ได้สำรวจวางโครงการ ป่าแม่งาว จังหวัดลำปาง และได้เสนอแผนงานดำเนินงานในป่าแม่งาวระหว่าง พ.ศ. 2504-2514 เสนอต่อรัฐบาลไทย เรียกว่า “โครงการป่าแม่งาว”

พ.ศ. 2507 กรมป่าไม้ได้ขออนุมัติหลักการจากกระทรวงเกษตร เพื่อจัดวางโครงการแม่งาวเป็นป่าสาธิต โดยจะดำเนินงานตามแนวทางที่ Sir Harry Champion ได้วางโครงการไว้ ซึ่งกระทรวงเกษตรฯ ได้อนุมัติให้ดำเนินการได้ เมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2507 กรมป่าไม้ได้พิจารณาวางแผนการดำเนินงานร่วมกับคณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ และในเดือนถัดไปกรมป่าไม้ได้ส่งให้เจ้าหน้าที่จากกองโครงการออกไปดำเนินการจัดตั้งหน่วยสาธิตแม่งาว อำเภองาว จังหวัดลำปาง

พ.ศ. 2510 - 2513 กรมป่าไม้ได้จัดวางโครงการป่าบกทั่วประเทศ โดยแยกเป็นป่าโครงการต่างๆ เช่น ป่าโครงการไม้สักได้ทำการสำรวจปรับปรุงป่าโครงการไม้สัก ทั้ง 41 หน่วยโครงการใหม่ให้เป็นไปตามหลักวิชายังขึ้น โดยอาศัยขอบเขตของป่าโครงการไม้กระยาเลยเป็นหลัก ป่าโครงการไม้สักที่ปรับปรุงขึ้นใหม่ดังกล่าวนี้มีจำนวนทั้งหมด 217 หมวดตัดฟัน พื้นที่ซ้อนทับกับป่าโครงการไม้กระยาเลย ใช้ระบบวนวัฒนวิธีเลือกตัด ทำการสำรวจไปพร้อมกับไม้กระยาเลยแล้วแยกบัญชีไม้สักเพื่อให้ผู้รับสัมปทานไม้สักเข้าทำไม้ ป่าต่าง ๆ เหล่านี้ได้เริ่มเปิดดำเนินการตามโครงการที่ปรับปรุงใหม่โดยลำดับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2514 เป็นต้นมา หลังจากที่อยู่สัมปทานการทำไม้สักของป่าไม้สักหน่วยโครงการเดิมต่าง ๆ ได้สิ้นสุดลง

พ.ศ. 2518 กรมป่าไม้ได้ดำเนินการขยายแนวเขตแสดงบริเวณพื้นที่ๆ เป็นต้นน้ำลำธารลงในแผนที่ป่าโครงการที่ให้สัมปทานทำไม้ ใช้หลักการขยายขอบเขตภูมิประเทศที่มีความลาดชัน โดยเฉลี่ยตั้งแต่ 30 องศาขึ้นไป

หนึ่งในปีนี้สถานการณ์ในท้องที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีปัญหาคอมมิวนิสต์รุนแรง ทางกองทัพภาคที่ 2 ได้ใช้อำนาจห้ามมิให้บุคคลเข้าไปอยู่และอาศัยในพื้นที่ ทำให้พื้นที่ป่าโครงการในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทยอยระงับการทำไม้ลงจนเกือบหมด

พ.ศ. 2529 ได้มีการเปลี่ยนไม้สงวนเป็น 30 เปอร์เซ็นต์ทุกชนิด ขณะเดียวกันประเทศในกลุ่มอาเซียนได้จัดตั้งสถาบันการจัดการป่าไม้ (ASEAN Institute of Forest Management = AIFM) โดยมีรัฐบาลแคนาดาเป็นผู้ออกค่าใช้จ่าย

สถานการณ์ป่าไม้หลังจกมีการปิดสัมปทานป่า

หลังจากที่รัฐบาลในยุคนั้นมีมติให้ปิดสัมปทานป่าในปี พ.ศ. 2532 แล้ว ในปี พ.ศ. 2535 องค์การสหประชาชาติได้จัดประชุม Rio Summit ว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาที่ยั่งยืน ในด้านของป่าไม้ได้เปลี่ยนแนวคิดจาก Sustained Yield ไปเป็น SFM ปัจจุบันประเด็นเรื่องสิทธิชุมชน ป่าชุมชน รวมถึงวิชาการด้านป่าไม้มีข้อถกเถียงกันมากขึ้น ได้มีการวิพากษ์เรื่องการจัดการป่าไม้ที่ผ่านมากันในวงกว้าง โดยปริศนา พรหมมา (2545: 21-23) ได้กล่าวถึงการสูญเสียป่าไม้ของประเทศไทยมีสาเหตุที่เกี่ยวข้องกับแนวทางการจัดการป่าไม้โดยตรง นอกจากนี้ยังเกี่ยวข้องกับการพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองของประเทศในแต่ละยุคสมัยอย่างมีนัยสำคัญ จะพบว่าการสูญเสียพื้นที่ป่าในประเทศไทยเกิดขึ้นสามครั้งใหญ่ด้วยกัน คือ

การสูญเสียป่าครั้งแรก

เกิดขึ้นจากการให้สัมปทานป่าไม้ ซึ่งดำเนินการโดยรัฐมาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2407 แต่ช่วงระยะเวลาก่อนหน้านั้นหรือประมาณตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 ก็ได้มีการทำไม้โดยเจ้านายฝ่ายเหนือมาโดยตลอด ต่อมาส่วนกลางได้เข้ามารวบอำนาจในการทำไม้และตั้งกรมป่าไม้ขึ้นในปี พ.ศ. 2439 เพื่อรักษาผลประโยชน์เรื่องการทำไม้โดยแบ่งการสัมปทานครอบคลุมพื้นที่ป่าประมาณ 52,068,121 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 79.27 ของพื้นที่ ในขณะที่ทั่วประเทศมีป่าที่ถูกสัมปทานถึง 230,000 ตารางกิโลเมตร การสัมปทานกินระยะเวลายาวนานมาจนถึงปี พ.ศ. 2532 จึงได้มีการประกาศปิดป่าถือเป็นการสิ้นสุดสัมปทานป่าไม้อย่างเป็นทางการซึ่งดำเนินมากกว่า 132 ปี พร้อมกับพื้นที่ป่าไม้ที่เคยมีอยู่มากกว่าร้อยละ 70 ของประเทศลดเหลือเพียงร้อยละ 28 ในปี พ.ศ. 2532 อย่างไรก็ตามการสูญเสียยังเกิดขึ้นจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากขบวนการทำไม้เถื่อนทั้งรายเล็กและรายใหญ่ซึ่งมีความเชื่อมโยงกันระหว่างนายทุนและข้าราชการที่เกี่ยวข้องอย่างเป็นระบบตั้งแต่ระดับท้องถิ่น ไปจนถึงระดับชาติ

การสูญเสียพื้นที่ป่าครั้งที่สอง

เกิดขึ้นจากเงื่อนไขทางการเมือง คือนโยบายเปิดป่าเพื่อความมั่นคงในสมัยที่รัฐไทยเผชิญกับปัญหาความไม่มั่นคงทางการเมือง เนื่องจากกระแสการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในแถบอินโดจีน รัฐได้ส่งเสริมให้ชาวบ้านเข้าไปเปิดพื้นที่ป่าเพื่อให้ง่ายต่อการเข้าไปควบคุมและปราบปรามคอมมิวนิสต์ จะเห็นว่าในช่วงปี พ.ศ. 2516-2521 จากสถิติของกรมป่าไม้พบว่าเป็นช่วงที่มีปริมาณการสูญเสียพื้นที่ป่าไม้สูงสุด โดยเฉพาะในแถบจังหวัดน่าน เพชรบูรณ์ และพิษณุโลก อันเป็นฐานที่มั่นสำคัญของขบวนการนักศึกษาและประชาชนในสมัยนั้น ปัจจุบันพื้นที่ส่วนใหญ่ในแถบนี้จึงกลายเป็นภูเขาหัวโล้นอย่างที่เรพบเห็น

การสูญเสียพื้นที่ป่าครั้งที่สาม

เป็นผลทางอ้อมที่เกิดจากการปฏิรูปการเกษตรภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา ที่มีการส่งเสริมการเพาะปลูกพืชเพื่อการค้าอย่างกว้างขวางทั้งในพื้นที่ราบ และบนพื้นที่สูงอย่างเข้มข้นก่อให้เกิดผลกระทบกับทรัพยากรอย่างมหาศาล มีการขยายที่ทำกินรุกที่ป่า การใช้สารเคมีอย่างเข้มข้นเพื่อมุ่งหวังได้ผลผลิตสูงสุด ก่อให้เกิดความ

ขัดแย้งระหว่างชาวบ้าน นายทุน และโครงการพัฒนาต่างๆ ของรัฐ เนื่องจากความต้องการใช้ทรัพยากรมีเพิ่มมากขึ้นในทุกกลุ่มพื้นที่ป่าไม้กลายเป็นทรัพยากรที่เป็นความต้องการของทุกฝ่ายทั้งภาคเกษตร และภาคธุรกิจ

ในปี พ.ศ. 2439 หลังจากที่มีการจัดตั้งกรมป่าไม้ เข้ามาจัดการและรับผิดชอบทรัพยากรป่าไม้โดยตรง ซึ่งเป็นการลดทอนอำนาจการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนท้องถิ่น วางนโยบายและกฎหมายมาควบคุมดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ โดยอ้างว่า “เพื่อรักษาสิทธิของมนุษย์ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศไทยในทรัพยากรป่าไม้” เป็นการแยกคนออกจากป่าโดยสิ้นเชิง เป็นนโยบายที่ผิดพลาดมาตั้งแต่ต้น และการบังคับใช้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรป่าไม้ที่มีอยู่ในปัจจุบัน ได้ก่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างรุนแรงกลายเป็นปัญหาทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่ของรัฐ (กรมป่าไม้) กับประชาชนในชุมชนท้องถิ่นที่อาศัยและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติบริเวณพื้นที่ป่าซึ่งรัฐได้ออกกฎหมายควบคุมและคุ้มครอง มีกระแสเรียกร้องให้รัฐยอมรับสิทธิประชาชนในชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในลักษณะมีส่วนร่วม รัฐเองได้ตระหนักถึงปัญหาและพยายามวางนโยบายแก้ไขปัญหาคือความเสื่อมโทรมและความขัดแย้งระหว่าง รัฐกับประชาชนในชุมชนท้องถิ่น เห็นได้จากการตรารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย 2540 ที่ให้ความสำคัญกับสิทธิเสรีภาพของประชาชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ตามหลักนิติรัฐ (เรื่องศักดิ์ศักดิ์แสง, 2546: 10-11)

สาเหตุที่ประเทศไทยได้สูญเสียทรัพยากรป่าไม้และเกิดสภาพป่าเสื่อมโทรมไปอย่างมากเกิดจากความต้องการไม้เพื่อใช้ในอุตสาหกรรมต่างๆ ทำกระดาษ ทำที่อยู่อาศัย ทำให้มีการลักลอบตัดไม้ และตัดไม้อย่างไม่ถูกต้องตามกฎหมายมากขึ้น การให้สัมปทานผูกขาดทำไม้ในระยะยาวที่ผ่านมามุ่งแต่การตัด แต่ไม่ควบคุมให้มีการปลูกป่าทดแทน แต่ก็โชคดีในปี พ.ศ. 2531 ได้มีการยกเลิกการให้สัมปทานป่าไม้ไปแล้ว รวมถึงการเพิ่มของประชากรอย่างรวดเร็ว ที่ดินมีอยู่เดิมไม่พอ ต้องขยายพื้นที่เพาะปลูกมากขึ้น ราษฎรพากันบุกรุกเข้าครอบครองพื้นที่ แต่ภายหลังการทำลายป่าและบุกรุกป่าไม้ เกษตรกรกลับต้องขายที่ดินเดิมใช้หนี้แล้วอพยพเข้าไปอยู่ในป่าลึกไปเรื่อยๆ การสนองนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยวของนายทุนต่างๆ ด้วยการสร้างรีสอร์ท สนามกอล์ฟ ก็ยังทำให้ป่าไม้ถูกบุกรุกทำลายมากขึ้นตลอดจนนโยบายการส่งเสริมการปลูกพืช หรือเลี้ยงสัตว์เศรษฐกิจเพื่อส่งออก เช่น มันสำปะหลัง ปอ การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ โดยไม่ได้ส่งเสริมการใช้ที่ดินให้เกิดประสิทธิภาพ เมื่อดินขาดความอุดมสมบูรณ์ก็ทิ้งที่ดินเดิมบุกไปทำลายป่าแห่งใหม่ที่ยังมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่า นอกจากนี้การจัดสร้างสาธารณูปโภคของรัฐ เช่น อ่างเก็บน้ำ เส้นทางคมนาคม ต้องตัดต้นไม้บางส่วน การกำหนดแนวเขตป่าไม้ไม่ชัดเจนก็มีข้อพิพาทด้านกรรมสิทธิ์กับประชาชน

กว่าจะยุติคดีความป่าก็ถูกทำลายไปแล้ว อีกทั้งไฟป่า การทำเหมืองแร่ สัตว์ป่า สัตว์เลี้ยง เชื้อโรค และแมลงก็มีส่วนทำให้ทรัพยากรป่าไม้เสียหายและเสื่อมโทรม(ประมว รุจนเสรี, 2547: 194-195)

ในขณะที่ ศูนย์ประสานงานจัดการทรัพยากรป่าไม้พื้นที่ (แพร่) (ศป.จทป.(แพร่)) (2550: 24-25) ได้ให้ทัศนะในการป่าในบริบทที่ผ่านมาว่า การจัดการป่าของรัฐมีพัฒนาการมานานกว่าร้อยปี อาทิการจัดการป่าเศรษฐกิจในรูปแบบสัมปทานรายใหญ่ (พ.ศ. 2439-2531) โครงการปลูกป่าเศรษฐกิจ (พ.ศ. 2459-2535) โครงการอนุรักษ์ป่าและพัฒนาชนบทในรูปแบบต่างๆ เช่น โครงการหมู่บ้านป่าไม้ (พ.ศ. 2518-2536) โครงการ ส.ท.ก. (พ.ศ. 2525-2536) โครงการ ค.จ.ก. (พ.ศ. 2534) และโครงการส่งเสริมป่าไม้ภาคเอกชน เช่น โครงการสี่ประสาน (รัฐ เอกชน สถาบันการเงิน และเกษตรกร ปี 2535) โครงการส่งเสริมเกษตรกรปลูกป่า โครงการส่วนใหญ่สิ้นสุดหรือชะลอการทำงานลงเพราะเกิดปัญหา ทำให้ความช่วยเหลือไม่ถึงมือเกษตรกร เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ค่อยได้ประโยชน์แต่กลับต้องเป็นหนี้สถาบันการเงิน ทำให้เกิดปัญหาด้านแหล่งน้ำ การอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพ การเสื่อมของดินและน้ำ ไฟป่า ฯลฯ กลายเป็นประเด็นความขัดแย้งรุนแรงในสังคม ผลของความล้มเหลวในการจัดการป่าและทรัพยากรเริ่มปรากฏให้เห็นชัดเจนในหลายพื้นที่ เช่น

ในภาคเหนือ ป่าต้นน้ำบนภูเขาถูกทำลายจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว เช่น ข้าวโพด (เริ่มก่อนปี 2500) กะหล่ำปลี (ตั้งแต่ปี 2520 จนถึงปัจจุบัน) ฝรั่ง (ตั้งแต่ปี 2530 จนถึงปัจจุบัน) รวมทั้งไม้ผลชนิดต่างๆ กรณีความขัดแย้งที่รุนแรงมากในภาคเหนือ จำนวนชาวบ้านที่ถูกจับในข้อหาถางป่าปลูกข้าวกินมีมากขึ้นทุกวัน ปัญหาป่าถูกทำลายและความขัดแย้งระหว่างคนในท้องถิ่นเกิดขึ้นเพราะประชาชนไม่มีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย ออกกฎหมายและกำหนดวิธีควบคุมและจัดการพื้นที่คุ้มครอง

ในภาคใต้ ป่าบกกว่า 5 ล้านไร่ กลายเป็นสวนยางพารา ป่าชายเลนถูกทำลายจาก 3 ล้านไร่ในปี 2500 จนเหลือน้อยกว่า 1 ล้านไร่ในปี 2540

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สัมปทานป่าไม้ระหว่างปี 2511-2530 ในพื้นที่ร้อยละ 87 ของเนื้อที่ภาค ปัญหาป่าของชุมชนและที่สาธารณะประโยชน์ถูกทำลายเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว เช่น มันสำปะหลัง ยูคาลิปตัส ป่าในภาคนี้จึงลดลงอย่างรวดเร็วมากกว่าในภาคอื่นๆ

ภาคกลาง พื้นที่ป่าดงดิบที่สมบูรณ์ถูกทำลายจากการทำไม้ระบบสัมปทานป่าไม้ระยะยาว สัมปทานไม้หอมรถไฟ สัมปทานเจาะน้ำมันยาง และการขยายตัวทางการเกษตร การฟื้นฟูป่าในรูปแบบสวนป่าไม่ได้รับความร่วมมือจากราษฎร การจัดหมู่บ้านป่าไม้ไม่ได้ผล ประชาชนไม่มีส่วนร่วมคิดและทำโครงการ

ภาคตะวันออก ป่าตะวันออกในปี 2500 มีพื้นที่มากกว่า 5 ล้านไร่ ปัจจุบันเหลือไม่ถึง ห้าแสนไร่ การคุ้มครองรักษาป่าโดยรัฐไม่ได้รับความร่วมมือจากท้องถิ่น

ภาคตะวันตก ป่ามากกว่า 3 ล้านไร่มีชุมชนชนเผ่าอาศัยอยู่ในป่าและรอบป่ามากมาย ถูกประกาศเป็นพื้นที่คุ้มครอง หน่วยงานป่าไม้ตั้งกรรมการวางแผนบริหารจัดการพื้นที่คุ้มครองโดยประชาชนและองค์กรท้องถิ่นไม่ได้มีส่วนร่วม

นิวัติ เรืองพานิช (2550: 23-25) ได้ให้ทรรศนะในเรื่องคุณค่าความสำคัญของป่าไม้ต่อมนุษยชาติ โดยมีประโยชน์ในการสนองความต้องการของมนุษย์ สรุปได้ 2 ประการใหญ่ๆ คือ

1. เป็นแหล่งผลิตไม้และของป่าสำหรับมนุษย์ได้ใช้สอย
2. เป็นแหล่งป้องกันบรรเทาภัยพิบัติและรักษาความสมดุลของธรรมชาติ

ซึ่งได้วิเคราะห์และให้ความเห็นถึงความจำเป็นในการมีพื้นที่ป่าไม้ ดังนี้

2.1 หากมีป่าไม้ที่ดี อุดมสมบูรณ์ จะช่วยให้มนุษย์ได้อยู่ดีกินดี มีไม้และของป่าไว้ใช้สอย ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจและชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ในทุกๆด้าน เช่น แหล่งน้ำ แหล่งพลังงาน เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่า เป็นแหล่งรวมความหลากหลายทางชีวภาพ ป้องกันดินพัง บรรเทาอุทกภัยและลมพายุ ให้อากาศบริสุทธิ์ สิ่งแวดล้อมที่ดี มีความร่วมเย็น และเป็นปัญหาที่เป็นกังวลอยู่ในปัจจุบันที่พูดกันมากก็คือปัญหาโลกร้อน ที่จะนำไปสู่การละลายของน้ำแข็งแถบขั้วโลกจนเป็นเหตุให้เกิดน้ำท่วมโลกได้ การปลูกต้นไม้และการรักษาป่าไม้ให้คงอยู่ อาจช่วยบรรเทาปัญหาของโลกร้อนลงได้บ้าง เป็นต้น

2.2 ประเทศไทยตั้งอยู่ในเขตร้อนชื้น (humid tropic) จัดเป็นเขตร้อนที่มีฝนตกชุก จำเป็นต้องมีพืชหรือป่าไม้ปกคลุมดิน เพื่อสกัดกั้นและดูดน้ำฝนให้ไหลลงไปเก็บไว้ในรูปน้ำใต้ดินและค่อยๆระบายไหลออกมาใช้ในฤดูแล้งทำให้มีน้ำใช้ตลอดทั้งปี รวมทั้งยังช่วยลดการไหลบ่าของน้ำดิน ป้องกันดินพังและน้ำท่วมอีกด้วย

2.3 เป็นที่ทราบกันมานานแล้วว่าป่าไม้เท่านั้น ที่เป็นพืชคลุมดินที่มีคุณสมบัติดีที่สุดในการอนุรักษ์ดินและน้ำ จึงจำเป็นต้องมีป่าไม้ไว้คลุมดิน เพื่อการอนุรักษ์ดินและน้ำ รวมถึงการใช้ประโยชน์ป่าไม้บนเขาสูงให้เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร เพื่อสะสมน้ำและระบายน้ำให้หล่อเลี้ยงลำธารในฤดูแล้งได้

2.4 ยิ่งประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรม ความจำเป็นที่ต้องใช้น้ำเพื่อผลิตผลทางการเกษตรซึ่งจะขาดน้ำเสียมิได้ ดังนั้น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีพื้นที่ป่าไม้สำหรับประเทศไทย

สำหรับการที่รัฐบาลได้ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับแรก (2504-2509) นั้น โดยกำหนดให้รักษาเนื้อที่ป่าไม้ไว้เป็นสมบัติของชาติเป็นเนื้อที่ 156 ล้านไร่

หรือประมาณร้อยละ 50 ของเนื้อที่ประเทศและต่อไปเมื่อมีประชากรเพิ่มมากขึ้น ก็ให้ลดเนื้อที่ป่าไม้ลงเหลือร้อยละ 40 ของเนื้อที่ประเทศ และแบ่งครึ่งหนึ่งให้เป็นป่าต้นน้ำลำธาร (ป่าอนุรักษ์) อีกครึ่งหนึ่งไว้เป็นป่าผลิตผลทางไม้และของป่า (ป่าเศรษฐกิจ) จากการสำรวจสภาพภูมิประเทศของกรมพัฒนาที่ดิน พบว่าประเทศไทยมีพื้นที่ที่ลาดชันมากกว่าร้อยละ 35 แต่เหมาะสมที่จะเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร จึงสมควรจะรักษาไว้เป็นป่ามากกว่าที่จะใช้ประโยชน์ในด้านอื่น รวมแล้วก็ใกล้เคียงกับร้อยละ 40 ซึ่งผลการศึกษาวิจัยของนักวิชาการจากสถาบันต่างๆ โดยคำนวณจากพื้นที่รองรับน้ำฝนที่เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารสำคัญๆ ในประเทศ ที่สมควรสงวนไว้เป็นพื้นที่ป่าไม้ มีอยู่ประมาณร้อยละ 38.2 ของเนื้อที่ประเทศ ดังนั้น จึงเห็นต้องกันว่าสมควรสงวนพื้นที่ป่าไม้ไว้ 128 ล้านไร่ หรือร้อยละ 40 ของเนื้อที่ประเทศ จะเหมาะสมที่สุดสำหรับประเทศไทย

อย่างไรก็ตาม เนื้อที่ป่าไม้ของประเทศไทยได้ลดน้อย ถอยลง ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเรื่อยมา จากข้อมูลในปี 2541 มีป่าไม้ปกคลุมพื้นที่ประเทศไทยอยู่ประมาณ 80 ล้านไร่ หรือร้อยละ 25 ของเนื้อที่ประเทศเท่านั้น ซึ่งแสดงไว้ในตาราง 1

ตาราง 1 ประชากรและเนื้อที่ป่าไม้ของประเทศไทยในแต่ละช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

ช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ	ปี พ.ศ.	ประชากร (ล้านคน)	เนื้อที่ป่าไม้ (ล้านไร่)	เนื้อที่ป่าไม้ (ร้อยละ)
สถาปนากรมป่าไม้	2439	8	> 225	> 70
ก่อนใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ	2490	17	192	60
ฉบับที่ 1	2504	27	171	53
ฉบับที่ 3	2516	39	138	43
ฉบับที่ 4	2521	44	109	34
ฉบับที่ 5	2525	48	97	30
ฉบับที่ 6	2531	54	89	28
ฉบับที่ 7	2536	58	83	26
ฉบับที่ 8	2541	60	81	25
ฉบับที่ 9	2547	63	104	32

ที่มา: คัดแปลงจาก ธงชัย จารุพัฒน์ (2543) และกองแผนงานและสารสนเทศ กรมป่าไม้ (2547)

จากสถานการณ์ป่าไม้ในรอบ 100 กว่าปีที่ผ่านมา การพัฒนาประเทศในช่วงหนึ่งที่เราต้องคำนึงคือแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในแต่ละยุคแต่ละสมัยอาจรวมถึงการเมือง การปกครองด้วย หากนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมาเป็นเกณฑ์ในเรื่องของการจัดการป่าไม้แล้ว สำหรับโกลม แพรททอง (2550: 10-12) สามารถสรุปได้ดังนี้

แผนฯ ฉบับที่ 1 (2504 – 2509) โครงสร้างขั้นพื้นฐานด้านการเกษตรชลประทาน การคมนาคม การตลาด สินเชื่อเพื่อการเกษตร ปรับเปลี่ยนการผลิตเพื่อยังชีพเป็นการผลิตเพื่อขาย อนุรักษ์พื้นที่ป่าไม้ร้อยละ 50 ของพื้นที่ประเทศ

แผนฯ ฉบับที่ 2 (2510 – 2514) ขยายโครงสร้างขั้นพื้นฐานด้านการเกษตรต่อเนื่อง ขยายการป้องกันรักษาป่า การอนุรักษ์ป่าในรูปอุทยานแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า การปลูกสร้างสวนป่าการจัดการป่าเศรษฐกิจ

แผนฯ ฉบับที่ 3 (2515 – 2519) ส่งเสริมสินค้าการเกษตรเพื่อการส่งออก จัดที่ดินทำกินในป่าเสื่อมโทรมให้กับราษฎรที่ยากจน การป้องกันรักษาป่า การอนุรักษ์ป่าในรูปอุทยานแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า การปลูกป่าทดแทน การจัดหมู่บ้านป่าไม้ การจัดการป่าเศรษฐกิจ

แผนฯ ฉบับที่ 4 (2520 – 2524) เร่งรัดการฟื้นฟูเศรษฐกิจและสังคม เปลี่ยนการเน้นภาคเกษตรมาเป็นการพัฒนาชนบทยากจนและอุตสาหกรรม เน้นการส่งเสริมการลงทุนในด้านอุตสาหกรรม การก่อสร้างระบบชลประทานขนาดเล็ก สถาบันการเกษตร สินเชื่อการเกษตร ขยายพื้นที่ป่าอนุรักษ์ การป้องกันรักษาป่า การปลูกป่าทดแทน การช่วยเหลือราษฎรให้มีที่ทำกินในเขตป่าไม้ (ส.ท.ก.)

แผนฯ ฉบับที่ 5 (2525 – 2529) เน้นการพัฒนาชนบทและอุตสาหกรรมเกษตรและอุตสาหกรรมอื่นๆ เพื่อการส่งออก เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต สินเชื่อการตลาด อนุรักษ์ป่าไม้ร้อยละ 40 ของพื้นที่ประเทศ การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร การปลูกไม้โตเร็ว การจัดการหมู่บ้านป่าไม้ในพื้นที่เป้าหมายเฉพาะ

แผนฯ ฉบับที่ 6 (2530 – 2534) การพัฒนาเมืองและการพัฒนาชนบท การพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก เน้นการอนุรักษ์ป่าไม้ร้อยละ 15 ป่าเศรษฐกิจร้อยละ 25 ของพื้นที่ประเทศ จัดดินในเขตป่าเสื่อมโทรม ปลูกป่าชุมชนเป็นแหล่งไม้ใช้สอยของชุมชนการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร การปลูกไม้โตเร็ว การจัดการหมู่บ้านป่าไม้ในพื้นที่เป้าหมายเฉพาะ

แผนฯ ฉบับที่ 7 (2535 – 2539) การพัฒนาที่ยั่งยืน การพัฒนาคุณภาพชีวิต เศรษฐกิจและความเป็นธรรมในสังคม การอนุรักษ์ป่าไม้ร้อยละ 25 ของพื้นที่ประเทศ การปลูกป่า เพื่อการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน

แผนฯ ฉบับที่ 8 (2540 – 2544) คนเป็นศูนย์กลางพัฒนาคุณภาพชีวิต ผลิดเพื่อการ แข่งขัน สัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ส่งเสริมการมีส่วนร่วมขององค์กรชุมชน และชุมชนท้องถิ่นในการบริหารและจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

แผนฯ ฉบับที่ 9 (2544 – 2549) การพัฒนาที่ยั่งยืน การขจัดความยากจน ส่งเสริม การมีส่วนร่วมขององค์กรชุมชนและชุมชนท้องถิ่น

แผนฯ ฉบับที่ 10 (2550 – 2554) การพัฒนาตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ส่งเสริม การมีส่วนร่วมขององค์กรชุมชนและชุมชนท้องถิ่น และได้สรุปสภาพการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าไม้ ของประเทศไทยในช่วงที่ผ่านมาตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1-9 ตาม ตาราง 2

ตาราง 2 สภาพความเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่าไม้ของประเทศไทย

แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่	พ.ศ.	จำนวน (ไร่)	ร้อยละของพื้นที่ประเทศ
1. (2504 – 2509)	2504	171,017,812	53.33
2. (2510 – 2514)	2516	138,578,125	43.21
3. (2515 – 2519)	2519	124,010,625	38.67
4. (2520 – 2524)	2525	97,875,000	30.52
5. (2525 – 2529)	2531	89,877,182	28.03
6. (2530 – 2534)	2534	85,436,284	26.64
7. (2535 – 2539)	2538	82,178,161	25.62
8. (2540 – 2544)	2543	106,319,238	33.20
9. (2545 – 2549)	2547	104,744,363	32.70

ที่มา: โกมล แพรกทอง (2550)

แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับป่าชุมชน

ป่าชุมชน หมายถึง พื้นที่ป่าไม้ที่ได้รับการจัดการโดยประชาชนในท้องถิ่นหรือ กระบวนการมีส่วนร่วมจากประชาชนและองค์กรชุมชนตามความเชื่อและวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อ ประโยชน์ที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนอย่างต่อเนื่องและยั่งยืน(เสรี พงศ์พิศ, 2547: 102)

ศป.จทป. (แพร์) (2550: 8-16) ได้สรุปหลักการส่งเสริมการจัดการป่าชุมชน ความหมายป่าชุมชน ที่มาของป่าชุมชน ประเภทและลักษณะของป่าชุมชน วิชาการการดำเนินงานป่า ชุมชนของกรมป่าไม้ ดังนี้

การส่งเสริมการจัดการป่าชุมชน

ราษฎรในชุมชนชนบทไทยจำนวนมากดำรงชีพด้วยการอาศัยพึ่งพิงป่าไม้ ชุมชน มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่สงบสุขและเรียบง่าย เนื่องจากเคยมีทรัพยากรป่าไม้และน้ำที่อุดมสมบูรณ์ แต่ในช่วงที่ผ่านมา การพัฒนาประเทศและการขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นไปอย่างรวดเร็ว มีการใช้ ทรัพยากรต่างๆ เป็นวัตถุดิบเพื่อการผลิตจำนวนมาก โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้ที่ถูกใช้เกินกว่า ศักยภาพ มีการบุกรุกแผ้วถางเปลี่ยนพื้นที่ป่าไม้เป็นที่ดินเกษตรกรรมทำให้สูญเสียป่า ไม้อย่างถาวร เกิดผลกระทบต่อทรัพยากรอื่นๆ เช่น ทำให้ขาดแคลนน้ำ ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ ส่งผลให้ ราษฎรดังกล่าวที่พึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้และมีอาชีพหลักด้านเกษตรกรรมทำการเกษตรไม่ได้ผลมี คุณภาพชีวิตที่ตกต่ำจนส่งผลสังคมมีปัญหา และสาเหตุจากการบุกรุกป่าเพิ่มมากขึ้นยังก่อเกิดความ ขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่ของรัฐ ผู้ปฏิบัติงานด้านการป่าไม้ กับราษฎรที่ต้องอาศัยทรัพยากรป่าไม้ ในการยังชีพรุนแรงและบ่อยครั้งจนสังคมขาดความสงบสุข

ปัญหาดังกล่าวข้างต้นกดดันให้ต้องมีการแก้ไขโดยเร่งด่วน ประกอบกับการ พัฒนาทางการเมือง ทำให้เกิดแนวคิดใหม่ในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อมในรูปแบบของการมีส่วนร่วม หรือ “แนวทางประชารัฐ” ปรับเปลี่ยนวิธีการดำเนินการ จากเดิมที่ให้รัฐมีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติเพียงฝ่ายเดียว เป็นการกระจาย อำนาจโดยให้ชุมชนมีส่วนร่วม เช่น ให้องค์การบริหารส่วนตำบล ซึ่งเป็นราชการบริหารส่วน ท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการคุ้มครองดูแล บำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่

ต่อมารัฐธรรมนูญฉบับปี พ.ศ. 2540 ได้เปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น ประกอบกับนโยบายป่าไม้แห่งชาติที่กำหนดให้มีพื้นที่ป่าไม้ไม่น้อยกว่า 40% ของพื้นที่ประเทศ เน้นให้เกิดการประสานงานและเอื้อประโยชน์ระหว่างป่าไม้กับทรัพยากรอื่น รวมทั้งดำเนินการ

เพื่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างหน่วยงานของรัฐกับเอกชนและราษฎรในท้องถิ่น เพื่อพัฒนาป่าไม้ รูปแบบการจัดการป่าไม้ภายใต้กฎหมาย โดยการมีส่วนร่วมของราษฎรในชุมชน จึงเป็นที่มาของ คำว่า “ป่าชุมชน”

ความหมายของป่าชุมชน

ในระยะเวลาที่ผ่านมา มีผู้ที่ให้ความหมายของคำว่า “ป่าชุมชน” อย่างหลากหลาย หากเมื่อพิจารณาจะเห็นองค์ประกอบเป็นสาระสำคัญของป่าชุมชน อย่างน้อย 3 ประการ คือ

1. มีพื้นที่สำหรับให้ราษฎรในชุมชนจัดการ หรือได้รับอนุญาตตามกฎหมายให้ ร่วมจัดการในกิจกรรมด้านป่าไม้เพื่อประโยชน์ของราษฎรในชุมชน
2. มีราษฎรในชุมชนเข้าไปจัดการ หรือร่วมกับพนักงานเจ้าหน้าที่จัดการอย่าง ต่อเนื่อง เพื่อประโยชน์ของราษฎรในชุมชน
3. มีการรับประโยชน์จากป่าสนองกับความต้องการของราษฎรในชุมชน ตาม หลักการของความยั่งยืน ซึ่งอาจสอดคล้องกับวิถีชีวิตของราษฎรในชุมชนนั้นๆ ด้วย

บางท่านอาจจะสับสนหรือคิดไปเองว่าป่าทั่วไปที่มีประชาชนรุกกล้าเข้าไปใช้ ประโยชน์ นั่นก็คือ “ป่าชุมชน” ซึ่งเป็นความคิดที่ไม่ถูกต้อง เพราะขาดสาระองค์ประกอบดังที่ กล่าวข้างต้น และทรัพยากรป่าไม้เป็นของประเทศชาติโดยส่วนรวมและมีกฎหมายของประเทศใช้ บังคับอยู่ การกระทำใดๆ จึงต้องยึดถือกฎหมายเป็นพื้นฐานกฎเกณฑ์ในการปฏิบัติด้วย

ดังนั้น ป่าไม้ผืนใดจะเป็นป่าชุมชนนั้น มิใช่ที่จะกำหนดได้ตามอำเภอใจ ย่อม จะต้องมียกกฎหมาย กฎระเบียบวิธีการที่ภาครัฐกำหนดไว้เข้ามาเกี่ยวข้องและต้องมีผู้ที่มีอำนาจตาม กฎหมายนั้นๆเป็นผู้ดำเนินการหรืออนุญาตให้ดำเนินการในฐานะส่วนราชการผู้ที่ต้องปฏิบัติงานใน เรื่องนี้และป่าชุมชนก็จะต้องเกี่ยวข้องกับกฎหมายตั้งแต่เริ่มและต่อเนื่องไปในอนาคต ความหมาย ของคำว่า “ป่าชุมชน” ที่แท้จริงจึงให้ไว้ คือ ที่ดินและ/หรือที่ดินป่าไม้ที่ชุมชนได้ดำเนินการ หรือ ได้รับอนุญาตตามกฎหมายให้ดำเนินการร่วมกับพนักงานเจ้าหน้าที่จัดการกิจการงานด้านป่าไม้ อย่างต่อเนื่อง ภายใต้กฎหมาย กฎระเบียบ ข้อบังคับ ข้อปฏิบัติและแผนงานที่เกี่ยวข้อง ซึ่งอาจ สอดคล้องกับความเชื่อและวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นนั้นด้วย การจัดการหรือดำเนินการดังกล่าว ก็เพื่อการอนุรักษ์ และให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน

จากความหมายดังกล่าวจะพบว่ามีคำหลักที่เป็นองค์ประกอบหลายคำ คือ ที่ดิน/ ที่ดินป่าไม้ ชุมชน การอนุญาตตามกฎหมาย การดำเนินการร่วมกัน การจัดการกิจการงานด้านป่าไม้ ความต่อเนื่องการใช้ประโยชน์โดยชุมชน ความยั่งยืน ซึ่งอาจจะอธิบายคำหลักเหล่านี้ได้ เช่น

1. ที่ดิน หมายถึง ที่ดินนอกพื้นที่ป่าไม้ เช่น

- 1.1 ที่ดินสาธารณประโยชน์
- 1.2 ที่ดินเอกชน
- 1.3 ที่ดินของวัด, โรงเรียน, สongข้างทาง
- 1.4 ที่ดินของส่วนราชการต่างๆ ฯลฯ

ซึ่งที่ดินดังกล่าวข้างต้นจะต้องได้รับอนุญาตให้ใช้จากผู้มีสิทธิด้วย

2. ที่ดินป่าไม้ หมายถึง ที่ในเขตป่าไม้ เขตป่าสงวนแห่งชาติ ที่ดินในเขตป่าต้องได้รับอนุญาต

- 2.1 ที่ดินป่าตาม พ.ร.บ. ป่าไม้ พุทธศักราช 2484
- 2.2 ที่ดินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ

3. ชุมชน หมายถึงชุมชน ที่มีราษฎรร่วมบริหารจัดการ ดูแล และรับประโยชน์จากป่าชุมชน

4. การอนุญาตตามกฎหมาย หมายถึง มีการขอจัดตั้งป่าชุมชนตามแนวทาง และได้รับอนุญาตจากผู้มีอำนาจ (กรมป่าไม้) ตามกฎระเบียบที่กำกับดูแลพื้นที่นั้นๆ

5. การดำเนินการร่วมกัน หมายถึง ราษฎรในชุมชน องค์กรต่างๆ และหน่วยงานของรัฐ ฯลฯ ร่วมกันบริหารจัดการป่าไม้ในรูปแบบการมีส่วนร่วม

6. การจัดการกิจการงานด้านป่าไม้ หมายถึง การควบคุม ดูแล รักษา บำรุงป่า รวมถึงการป้องกัน และปรับปรุงพัฒนาให้ดีขึ้นด้วย

7. ความต่อเนื่อง หมายถึง การบริหารจัดการอย่างเป็นระบบ สม่ำเสมอ ระยะเวลาไม่ขาดตอน

8. การใช้ประโยชน์โดยชุมชน หมายถึง ราษฎรในชุมชนใช้ประโยชน์ตามกติกาที่ชุมชนร่วม กันกำหนด โดยไม่ขัดต่อกฎระเบียบของทางราชการที่เกี่ยวข้อง

9. ความยั่งยืน หมายถึง ป่าไม้นั้นๆยังคงเป็นป่าไม้ และสามารถเอื้ออำนวยประโยชน์ให้กับราษฎรในชุมชนได้ต่อเนื่อง เต็มประสิทธิภาพ ตลอดไป โดยไม่เสียหายหรือถูกเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น ซึ่งคำหลักที่ได้กล่าวมานี้จะเป็นตัวชี้ให้ทราบว่าพื้นที่นั้นๆเป็นป่าชุมชนหรือไม่

ที่มาของป่าชุมชน

1. มาจากการรักษาไว้ตามความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม

ป่าดังกล่าวนี้เป็นพื้นที่ที่เป็นส่วนหนึ่งของการใช้ประโยชน์ในวิถีชีวิตของราษฎร ในชุมชนในทางสังคมและเศรษฐกิจ เช่น การทำมาหากิน (เศรษฐกิจ) ระบบครอบครัว เครือญาติ โครงสร้างอำนาจ กฎระเบียบ สุขภาพอนามัย ที่อยู่ของผีและวิญญาณบรรพบุรุษที่สามารถทำให้คนเจ็บป่วยได้ ระบบคุณค่า เช่น ความเชื่อที่ว่ามนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ไม่มีอำนาจโดยตรงที่จะควบคุมธรรมชาติได้ มนุษย์จึงต้องขออนุญาตผู้มีอำนาจเหนือมนุษย์ก่อนที่จะใช้ทรัพยากรธรรมชาติ และใช้ในระดับที่เพียงพอกับความจำเป็นเท่านั้น ถึงแม้ว่าป่าเหล่านี้จะได้อ้างว่าเป็นป่าพิธีกรรม แต่ป่าดังกล่าวก็ยังคงสามารถรักษาคุณภาพของสิ่งแวดล้อมและหน้าที่ต่างๆ ตามธรรมชาติของป่าโดยปกติอีกด้วย

2. มาจากการกำหนดพื้นที่เพื่อเป็นป่าที่ป้องกัน หรือ รักษาคุณภาพของระบบนิเวศ ท้องถิ่นป่าประเภทนี้มักเป็นป่าที่เป็นต้นน้ำ เป็นแหล่งน้ำซับ น้ำออกกู ซึ่งราษฎรในชุมชนได้รักษาไว้เพื่อดำรงชีพมาช้านาน

3. มาจากการเข้าไปรักษาป่า เมื่อมีการต่อต้านการเข้ามาแย่งชิงทรัพยากรโดยคนภายนอกและคนในหมู่บ้านเดียวกัน

4. มาจากความต้องการการใช้สอยทรัพยากรป่าไม้ของราษฎรในชุมชน ป่าเป็นแหล่งอาหาร ยารักษาโรค และวัตถุดิบที่จำเป็นในการดำรงชีพของชาวบ้าน ได้มีผู้เปรียบป่าไว้ว่าเทียบเท่า “ซูเปอร์มาร์เก็ต” และ “ร้านขายยาของชาวเมือง” พืชอาหารสำคัญได้แก่ เห็ดประเภทต่างๆ ผักหวาน ผักพื้นบ้านอื่นๆ ไช้ผดและแมลง เป็นต้น ป่าบางแห่งได้รับการร่วมกันจัดการโดยตั้งวัตถุประสงค์ที่จะปลูกป่าไว้ใช้สอยและแบ่งส่วนหนึ่งขายเป็นรายได้ไว้พัฒนาชุมชนได้อีกด้วย

5. มาจากการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชนมีส่วนร่วมในการส่งเสริมให้ชาวบ้านเข้าไปจัดการป่า หรือ ช่วยให้สืบทอดประเพณีที่รักษาป่าดั้งเดิมไว้ ซึ่งจะพัฒนาเป็นป่าชุมชนในอนาคต

6. มาจากการสนับสนุนจากพระสงฆ์และวัด หรือคำเนิการโดยวัด ในเขตที่ภูมิภาคส่วนใหญ่เป็นป่าเขาวัดที่ตั้งขึ้นมักอยู่ใกล้ป่าที่ไม่ไกลจากชุมชนมากนัก ทั้งนี้ มีทั้งวัดตามกฎหมาย และที่พักสงฆ์ที่ไม่ถูกต้อง เมื่อมีมติคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 18 เมษายน 2538 มีผลต่อการแก้ไขปัญหาโดยส่งเสริมให้พระสงฆ์ต้องเข้ามาช่วยงานด้านป่าไม้ โดยกรมป่าไม้ได้ประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกำหนดแนวทางและรูปแบบที่เหมาะสมในการส่งเสริมให้วัด หรือ สำนักสงฆ์มีส่วนช่วยงานด้านป่าไม้ โดยเฉพาะการปลูกป่าและป้องกันรักษาป่าอย่างจริงจังและต่อเนื่อง

7. มาจากการส่งเสริมและสนับสนุนของหน่วยงานของรัฐ

ประเภทและลักษณะของป่าชุมชน

การเกิดขึ้นของการจัดการป่าไม้ในรูปแบบป่าชุมชนมีมานานแล้ว โดยชาวบ้านรักษาป่าไว้ด้วยเหตุผลที่แตกต่างไปในแต่ละพื้นที่ บางแห่งก็รักษาป่าไว้เพื่อสืบทอดอุดมการณ์ความเชื่อและเพื่อประกอบพิธีกรรม บางแห่งก็กันพื้นที่ป่าไว้เพื่อรักษาคุณภาพของระบบนิเวศเกษตรกรรมท้องถิ่น ทั้งนี้เนื่องจากรูปแบบของการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ในการทำการเกษตรในชนบทที่อยู่ใกล้ป่าหรือในป่ามีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศป่าในท้องถิ่น การดำรงอยู่ของป่าก็หมายถึงการดำรงอยู่ของนา ไร่และสวน นอกจากนี้ที่มาของป่าชุมชนยังอาจเกิดจากการต่อต้านการเข้ามาแย่งชิงทรัพยากรโดยคนภายนอก การรักษาป่าไว้เพื่อการใช้สอยของราษฎรในชุมชนรวมทั้ง ป่าชุมชนที่เกิดจากการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ ทั้งในภาครัฐและเอกชนด้วย

1. ประเภทของป่าชุมชน แบ่งได้ 2 ประเภทคือ

1.1 ป่าชุมชนแบบป่าธรรมชาติ หรือดั้งเดิม ได้แก่ ป่าที่เกิดขึ้นหรือมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ และราษฎรได้ร่วมกันดูแลมิให้ผู้ใดเข้ามาบุกรุก ถิ่นครองหรือเปลี่ยนแปลงสภาพเพื่อตอบสนองประโยชน์ของชุมชนนั้น ในด้านเศรษฐกิจ เป็นแหล่งอาหาร ไม้ใช้สอย วัฒนธรรมขนบธรรมเนียมและประเพณีของชุมชนนั้น

1.2 ป่าชุมชนแบบพัฒนาหรือฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ ได้แก่ ป่าที่รกร้างว่างเปล่าพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมหรือพื้นที่ที่ราษฎรได้ดำเนินการปลูกต้นไม้สร้างป่าขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ในการใช้ประโยชน์ร่วมกันในลักษณะต่างๆ เช่น เพื่อการอนุรักษ์ดินและน้ำ เพื่อเป็นแหล่งอาหารเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจและความสวยงามของสถานที่สำคัญต่างๆ เพื่อเป็นรายได้ของราษฎรจากการจัดการป่าไม้ และเพื่อเป็นไม้ใช้สอยในชุมชน เป็นต้น

2. ลักษณะของป่าชุมชน ป่าชุมชนทั่วประเทศมีหลายลักษณะ ซึ่งสรุปได้เป็น 2 ลักษณะใหญ่ๆ ดังนี้

2.1 ป่าชุมชนธรรมชาติ หรือป่าชุมชนดั้งเดิม ตัวอย่าง เช่น

2.1.1 ป่าอภัยทาน เป็นป่าไม้ที่ราษฎรในชุมชนร่วมกันรักษาไว้เพื่อการห้ามล่าสัตว์ป่าทุกประเภท

2.1.2 ป่าวัด เป็นป่าไม้ที่วัดร่วมกับราษฎรในชุมชนรักษาไว้เพื่อประโยชน์ทางด้านการปฏิบัติธรรม

2.1.3 ป่าช้า เป็นป่าไม้ในเขตชุมชนหรือวัด ที่ราษฎรใช้เป็นสถานที่สาธารณะเพื่อเผาศพ ซึ่งอาจเป็นพื้นที่ของวัดหรือชุมชนก็ได้

2.1.4 ป่าคอนปู้ตา เป็นป่าไม้ที่ราษฎรใช้ตั้งศาลพระภูมิบ้านหรือศาลปู้ตา และทำพิธีเชิญผี “เจ้าปู้ตา” มาสิงสถิตเพื่อปกป้องรักษาให้สมาชิกชุมชนมีความปลอดภัย การทำมาหากินได้ผลดีในแต่ละปี

2.1.5 ป่าซับน้ำ หรือ ป่าหัวน้ำ เป็นป่าไม้ที่ราษฎรในชุมชนดูแลรักษาไว้เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำสำหรับการอุปโภค และใช้ในการเกษตรกรรม

2.1.6 ป่าหัวไร่ปลายนา เป็นป่าที่ราษฎรร่วมกันปลูกหรือเก็บรักษาต้นไม้ไว้ตามหัวไร่ปลายนาเพื่อใช้ประโยชน์สำหรับการหมายแนวเขต ใช้ไม้ในการก่อสร้างและใช้ประโยชน์อื่นๆ

2.1.7 ป่าหัวนา เป็นป่าไม้ที่ราษฎรในชุมชนร่วมกันดูแลรักษาไว้เพื่อป้องกันการพังทลายของหน้าดินหรือกรวดทรายที่ไหลลงไปในพื้นนา จะอยู่บริเวณติดกับพื้นที่ทำนา

2.1.8 ป่าใช้สอย เป็นป่าไม้ที่ราษฎรในชุมชนร่วมกันดูแล และรักษาไว้เพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอย เก็บไม้พิน เก็บหางของป่า ปล่อยสัตว์เลี้ยง เก็บสมุนไพร และเป็นแหล่งอาหารเพื่อการยังชีพ

2.1.9 ป่าชุมชนธรรมชาติในลักษณะอื่นๆ เป็นป่าไม้ที่ราษฎรร่วมกันจัดการเพื่อใช้ประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ของชุมชนในพื้นที่ เช่น ในป่าพรุ ป่าชายเลน ป่าบุงป่าทาม ฯลฯ

2.2 ป่าชุมชนพัฒนา หรือ พื้นฟูขึ้นใหม่ เช่น

2.2.1 ป่าปลูกเพื่อการใช้สอยชุมชน เป็นพื้นที่ปลูกต้นไม้ที่ราษฎรในชุมชนได้ร่วมมือกันปลูกขึ้นในที่สาธารณประโยชน์ต่างๆ เพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอยและเชื้อเพลิง

2.2.2 ป่าปลูกในโรงเรียน เป็นพื้นที่ปลูกต้นไม้เพื่อการศึกษาทั้งทางด้านการเกษตร การให้ร่มเงา และใช้ประโยชน์อื่นๆ ซึ่งมีจำนวนหนึ่งที่เงินทุนการปลูกต้นไม้มาจากรายได้จากการจำหน่ายกล้าไม้ของนักเรียน

2.2.3 ป่าปลูกในบริเวณวัดหรือสำนักสงฆ์ เป็นพื้นที่ปลูกต้นไม้ขึ้นในบริเวณวัดหรือสำนักสงฆ์ เพื่อให้เกิดความร่มรื่นเหมาะกับการสงบทางจิตใจและการใช้ประโยชน์จากไม้ในกิจกรรมของวัด

2.2.4 ป่าชุมชนตามโครงการจัดที่ดินหรือโครงการอื่นๆของรัฐบาล เป็นพื้นที่ปลูกต้นไม้ในที่ดินของรัฐ เช่น ปลูกพร้อมกับการจัดสรรที่ดิน ฯลฯ และจัดทำเป็นป่าชุมชนโดยมีองค์กรของชาวบ้านเป็นผู้ดูแล

2.2.5 ป่าปลูกในที่ลักษณะอื่นๆ เช่น เป็นพื้นที่ปลูกต้นไม้ในที่สาธารณประโยชน์ต่างๆ สองข้างทาง ริมคลองส่งน้ำ อ่างเก็บน้ำ หรือบ่อน้ำ เป็นต้น

วิวัฒนาการการดำเนินงานป่าชุมชนของกรมป่าไม้

หากจะลำดับวิวัฒนาการงานด้านป่าชุมชนของกรมป่าไม้ในอดีตจนถึงปัจจุบัน จากระยะแรกเมื่อประมาณ 60 ปีที่แล้วหรือช่วงตั้งแต่สงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นเพียงการส่งเสริมให้ประชาชนปลูกต้นไม้ตามสถานที่ราชการ โรงเรียน วัด สาธารณะ ในวันสำคัญต่างๆ จวบจนปัจจุบันเป็นงานที่สนับสนุนให้ราษฎรในชุมชนสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการป่า และเข้าถึงทรัพยากรป่าได้มากขึ้น ให้สอดคล้องกับวิถีการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ จะเห็นว่า สามารถแบ่งได้เป็น 4 ระยะ ดังนี้

1. ระยะก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

ปี พ.ศ. 2484 ส่งเสริมการปลูกต้นไม้ในสถานที่ราชการ โรงเรียน วัด ในวันสำคัญต่างๆ

ปี พ.ศ. 2495 รัฐบาลได้กำหนดให้วันที่ 24 มิถุนายน เป็นวันปลูกต้นไม้แห่งชาติ และส่งเสริมให้ประชาชนได้รับกล้าไม้เพื่อไปปลูกในพื้นที่ต่างๆ

2. ระยะระหว่างแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1-7 ในระยะนี้

แผนพัฒนาฯ มุ่งเน้นการพัฒนาด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก

ปี พ.ศ. 2513 ดำเนินการคัดเลือกป่าใกล้หมู่บ้านเพื่อจัดการให้เกิดประโยชน์กับประชาชนในหมู่บ้าน ที่เรียกว่าโครงการเพื่อการใช้สอยแบบเอนกประสงค์

ปี พ.ศ. 2519 ดำเนินการโดยจัดหมู่บ้านป่าไม้ เพื่อรวบรวมราษฎรที่กระจัดกระจาย ในเขตต้นน้ำลำธารมาอยู่ในพื้นที่ซึ่งเหมาะสมกับการเกษตรในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติที่มีสภาพเสื่อมโทรม มีการปลูกป่าเพื่อปรับปรุงสิ่งแวดล้อม และรักษาป่าที่ยังมีความอุดมสมบูรณ์อยู่

ปี พ.ศ. 2520 ดำเนินการตามโครงการปลูกไม้ยืนต้นแบบประชาอาสา โดยปลูกตามโรงเรียน วัด สองข้างทาง ที่สาธารณะประจำหมู่บ้าน ค่ายลูกเสือ สถานที่ราชการหรือสถานที่ที่ดูแลรักษาได้

ปี พ.ศ. 2523 ดำเนินการตามโครงการไม้พืนและไม้ใช้สอยของชาวเขาเพื่อการพัฒนาแหล่งป่าไม้ให้กับชุมชนชาวเขาในพื้นที่ที่กรมป่าไม้เข้าไปดำเนินการพัฒนาค้นน้ำในภาคเหนือ

ปี พ.ศ. 2525 และปีต่อๆ มา ดำเนินการตามโครงการปลูกไม้ใช้สอยสำหรับ หมู่บ้านโดยผสมผสานในโครงการพัฒนาของกรมป่าไม้ เช่น โครงการจัดหมู่บ้านป่าไม้ โครงการพัฒนาผู้นำและยังมีหน่วยงานราชการหลายหน่วยงานที่ดำเนินการ และ พัฒนาควบคู่กับการ ริเริ่มการจัดตั้งป่าชุมชนของกรมป่าไม้ เช่น กรมพัฒนาที่ดิน สำนักงานการพลั้งแห่งชาติ กรม โยธาธิการ เพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอยหรือตามวัตถุประสงค์ของส่วนราชการนั้นๆ ด้วย

กล่าวโดยสรุป ช่วงระยะดังกล่าวนี้งานด้านป่าชุมชนในช่วงนี้ ยังเป็นภาพรวม ของงานป้องกันและแก้ไขการบุกรุกพื้นที่ป่า

3. ระยะระหว่างแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6-7

ปี พ.ศ. 2530 ได้เกิดโครงการพัฒนาป่าชุมชน ดำเนินการในพื้นที่สาธารณะ หมู่บ้าน มีการจัดกลุ่มเกษตรกรรอบรมกลุ่มเกษตรกรและครู ในพื้นที่เป้าหมาย สนับสนุนการเพาะ กล้าไม้และส่งเสริมให้ชุมชนปลูกป่าในพื้นที่หมู่บ้าน ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6

ปี พ.ศ. 2531 ได้ดำเนินการจัดระบบโดยการส่งเสริมความร่วมมือด้านป่าไม้ ในท้องที่จังหวัดเป้าหมาย 47 จังหวัด โดยความช่วยเหลือของ UNDP/FAO/SIDA เพื่อให้บริการ ทางด้านชุมชนต่างๆ ที่พึ่งพิงพื้นที่ป่าไม้และยังมีการดำเนินการศึกษาและพัฒนากำหนดการร่วมมือ กับประชาชน ในการรักษาพื้นที่ป่าไม้ภายใต้กรอบความช่วยเหลือของมูลนิธิฟอร์ดโดยร่วมกับ มหาวิทยาลัย เกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ในการพัฒนาพื้นที่ ป่าที่มีสภาพเสื่อมโทรม

ปี พ.ศ. 2530 - 2537 กรมป่าไม้ได้รับความช่วยเหลือจากมูลนิธิฟอร์ดในการ พัฒนาโครงการนาร่องทางวนศาสตร์ชุมชนในประเทศไทย โดยเป็นความร่วมมือระหว่างกรม ป่าไม้มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และมหาวิทยาลัยขอนแก่น ดำเนินงานใน พื้นที่โครงการพัฒนาที่สูงสามหมื่น จังหวัดเชียงใหม่ โครงการหมู่บ้านป่าไม้ และโครงการ ช่วยเหลือราษฎรให้มีสิทธิทำกินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่น ชัยภูมิ นครราชสีมา และกาฬสินธุ์

ช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 (พ.ศ.2535-2539) โครงการ พัฒนาป่าชุมชนได้รับการกำหนดให้เป็นกิจกรรมหนึ่งในแผนพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่ง แวดล้อมระดับจังหวัดตามแผนพัฒนาจังหวัด ภายใต้ระบบโครงการพัฒนาชนบท (กชช.) ซึ่งมุ่ง กระจายอำนาจจากส่วนกลางไปสู่ภูมิภาคโดยดำเนินการใช้พื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติและป่าพื้นที่อื่นๆ ยกเว้นเขตอุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า พื้นที่ดินน้ำลำธาร ชั้น1A โดยมีการฝึกอบรม เจ้าหน้าที่ของภาครัฐและกลุ่มราษฎรเพื่อการดำเนินการป่าชุมชน การศึกษาและวิจัยกึ่งปฏิบัติการ

โดยการประสานงานระหว่างภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน เป็นช่วงระยะเวลาที่งานด้านนี้มีบทบาทขึ้นเป็นอย่างมาก โดยมีการพัฒนาความรู้ให้แก่ราษฎรในชุมชนรอบๆ ป่า การใช้ประโยชน์ และการมีส่วนร่วมในการจัดการป่ามากกว่าในสองระยะแรกผ่านโครงการของกรมป่าไม้โดยตรง หรือโครงการความร่วมมือระหว่างประเทศ

4. ระยะตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 - ปัจจุบัน

เป็นระยะที่แผนพัฒนาฯ ได้ปรับเปลี่ยนแนวคิดโดยเน้นคนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา และปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ปี พ.ศ. 2540 กรมป่าไม้ได้เริ่มสนับสนุนงานการพัฒนาป่าชุมชนอย่างเป็นระบบ โดยจัดทำกรอบแผนแม่บทการพัฒนาป่าชุมชนมีวัตถุประสงค์ระยะยาว เพื่อพัฒนาศักยภาพของประชาชนและองค์กรประชาชนให้มีขีดความสามารถและมีส่วนร่วมกับเจ้าหน้าที่ของรัฐในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (ดิน น้ำ ป่าไม้)

ปี พ.ศ. 2543 กำหนดให้ราษฎรในชุมชนที่ประสงค์ในการจัดการป่าชุมชนต้องรวมกันเป็นกลุ่มตามที่กำหนด และร่วมกับเจ้าหน้าที่ของรัฐจัดทำเอกสาร โครงการป่าชุมชน (ปชช.1-2-3) เสนอกรมป่าไม้ขอจัดตั้ง ซึ่งแต่ละขั้นตอนจะทำให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการป่าเป็นระบบมากขึ้น

ปี พ.ศ. 2548 - ปัจจุบัน ได้พัฒนางานด้านป่าชุมชนให้ครอบคลุมมากขึ้น โดยการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ในการจัดการป่าชุมชนให้ประสบผลสัมฤทธิ์มากขึ้น และสนับสนุนเงินงบประมาณให้แก่ราษฎรในชุมชนที่จัดตั้งเป็นกลุ่มป่าชุมชน และที่ได้รับอนุญาตตามโครงการแล้ว เพื่อใช้ในกิจกรรมบริหารจัดการป่าและกิจกรรมพัฒนาอาชีพด้านป่าไม้ อันสามารถสร้างรายได้เสริมให้แก่ราษฎรในชุมชนควบคู่กับความยั่งยืนของป่าไม้ด้วย

แนวคิดและทฤษฎีการมีส่วนร่วม

ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก (2543: 39) ได้ให้แนวคิดการมีส่วนร่วม (Participation) เพื่อสร้างศักยภาพการพึ่งตนเองได้ และการเสริมความสามารถในการตัดสินใจของชุมชน รูปแบบหรือระดับของการมีส่วนร่วมจำแนกได้ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมแบบขอให้ร่วมในกิจกรรม
2. การมีส่วนร่วมในการให้ข้อมูล
3. การมีส่วนร่วมในการให้คำปรึกษา

4. การมีส่วนร่วมโดยมีแรงจูงใจทางวัตถุ
5. การมีส่วนร่วมโดยการรวมกลุ่มทำงานตอบสนองโครงการ
6. การมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ ตัดสินใจ และพัฒนากระบวนการ
7. การมีส่วนร่วมในการริเริ่ม

บัญญัติ แก้วส่อง (2531 อ้างใน โสภณ สุภมมงคล, 2544: 11) ได้จำแนกระดับของความสมัครใจในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการพัฒนาออกเป็น 3 ระดับ คือ

ระดับที่ 1 การมีส่วนร่วมโดยสมัครใจ เป็นการมีส่วนร่วมที่เกิดขึ้นจากการคิดริเริ่มของประชาชนเองซึ่งอาจเกิดจากความสนใจและห่วงกังวลร่วมกัน ความเดือดร้อนและความไม่พึงพอใจร่วมกันที่มีต่อสถานการณ์ที่เป็นอยู่นั้นผลักดันให้มีการรวมกลุ่มวางแผนและลงมือกระทำกรร่วมกัน หรือ อาจเกิดจากความศรัทธาที่มีต่อความเชื่อถือบุคคลสำคัญและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ โดยสมัครใจ

ระดับที่ 2 การมีส่วนร่วมโดยการถูกชักนำเป็นการมีส่วนร่วมที่ไม่ได้เกิดจากความคิดริเริ่มของประชาชนเอง แต่เกิดจากการชักนำจากภายนอก หรือ จากชนชั้นนำ โดยอาศัยความเกรงใจ ที่ประชาชนอาจจะมีต่อบุคคลที่เคารพนับถือ หรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรืออาจจะใช้สิ่งล่อใจที่เป็นผลตอบแทนทางวัตถุ หรือ จิตใจ กระตุ้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา โดยที่ประชาชนยัง ไม่มีความสมัครใจ หรือความศรัทธาอย่างเต็มเปี่ยมในการเข้าร่วมกิจกรรมนั้นๆ

ระดับที่ 3 การมีส่วนร่วมโดยการบังคับ เป็นการมีส่วนร่วมที่เกิดจากการใช้อำนาจที่เหนือกว่าไปบังคับหรือระดมประชาชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา

โสภณ สุภมมงคล (2544: 13) ได้สรุปลักษณะของการมีส่วนร่วมของประชาชนว่าเป็นกระบวนการทางสังคม (social process) ที่คนในชุมชนท้องถิ่นได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีพในสังคมหรือชุมชนนั้นอย่างมีศักดิ์ศรี ประกอบด้วย

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision making) โดยเป็นการตัดสินใจตั้งแต่ในระยะเริ่มต้น ซึ่งเป็นการศึกษาปัญหาและความต้องการ และการตัดสินใจในระยะวางนโยบายหรือแผน
2. การมีส่วนร่วมในการดำเนินการ (Implementation) โดยเข้าร่วมในการสนับสนุนด้านทรัพยากรหรือการเข้าร่วมในการบริหาร ความร่วมมือ รวมถึงการเข้าร่วมในการลงแรง ร่วมใจ
3. การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ (Benefits) โดยเป็นผลประโยชน์ทางวัตถุ ทางสังคม หรือเพื่อส่วนตัว อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่างควบคู่กันไป
4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Evaluation) โดยเข้าร่วมในการติดตาม ประเมินผลและนำไปปรับปรุงแก้ไขต่อไป

สถาบันส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน (2544: 26-31) กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วม ควรมีลักษณะดังนี้

1. การเรียนรู้ที่สร้างจิตสำนึกทางอุดมการณ์ สำนึกของคุณค่า ศักดิ์ศรีของมนุษย์ และพลังของการรวมกลุ่มพลังชุมชน
2. การเรียนรู้แบบองค์รวมเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน
3. การเรียนรู้ที่ประสานระหว่างการเรียนรู้เชิงประจักษ์ร่วมกับทฤษฎี
4. การเรียนรู้ตรงจากการเห็นของจริงหรือการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ตรง
5. ให้ผู้เข้าร่วมการเรียนรู้เป็นหัวใจสำคัญของการเรียนรู้
6. ใช้กระบวนการกลุ่มที่เน้นความร่วมมือและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน
7. เน้นกระบวนการมากกว่าเนื้อหา
8. กระบวนการเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง
9. เน้นการสร้างบรรยากาศการเรียนรู้แบบไม่เป็นทางการ
10. จัดวางความสัมพันธ์ที่เสมอภาคเท่าเทียมกัน

แนวคิดทฤษฎีสติชนวิสัยและสิทธิชุมชน

สิทธิหน้าหมู่และสิทธิชุมชน หรือ สิทธิร่วม สิทธิตามธรรมชาติ หากมองจากมิติทางด้านวัฒนธรรม ถือว่าเป็นการมองความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตมนุษย์กับธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวมและรอบด้าน มีความสัมพันธ์กันเป็นระบบนิเวศเดียวกัน โดยไม่สามารถแบ่งแยกออกจากกันได้ โดยเด็ดขาดเพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งพัฒนาการทางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนไปพร้อมกัน และได้เน้นในการทำความเข้าใจกับวิถีคิดของชุมชนที่มีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับธรรมชาติที่มีความ หลากหลาย ลึกซึ้ง ซับซ้อน และมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ถูกพัฒนาขึ้นจากวิถีคิดที่เป็นระบบ มีหลักเหตุผล ผ่านการตรวจสอบ และผ่านการพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านาน อาจเชื่อมโยงไปถึงความเชื่อที่มีได้เป็นเพียงระบบคุณค่าที่ไร้เหตุผล แต่เป็นวิธีที่สะท้อนให้เห็นถึง “อุดมการณ์อำนาจ” ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคมและมนุษย์กับธรรมชาติ ความเชื่อนี้ เป็นพื้นฐานของการวางกฎระเบียบ ข้อบังคับ และ จารีตประเพณีต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติต่างๆ แต่หากมองในด้านระบบทรัพย์สินร่วมกันชุมชน (Communal property system) เป็นแนวคิดเกี่ยวกับระบบในกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรตั้งอยู่บนหลักการของสิทธิการใช้ (users right) และมีระบบการจัดการโดยชุมชนและองค์กรของชุมชน อันประกอบไปด้วยกลุ่มผู้ใช้เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ว่า ใคร

บ้างมีสิทธิใช้ การจัด ลำดับของการใช้ ใครบ้างไม่มีสิทธิใช้และควรใช้อย่างไร บางครั้งต้องมองให้ เห็นถึงการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ ทั้งในระดับภายใน ชุมชนเองและกับเงื่อนไขภายนอกในระดับมหัพภาค ดังนั้น สิทธิชุมชนจึงไม่ได้หมายถึงยึดเอา กรรมสิทธิ์เหนือทรัพยากรโดยเด็ดขาด หากแต่หมายถึงการจำกัดสิทธิการใช้ทรัพยากรซึ่งเป็น กรรมสิทธิ์ร่วมของชาวบ้านทุกคนให้ขึ้นอยู่กับอำนาจของชุมชนในการวางกฎเกณฑ์ เพื่อรักษา และ ใช้ทรัพยากรเหล่านั้น (เสนห์ จามริกและคณะ, 2536: 159-165)

ทฤษฎีความต้องการของมนุษย์

ทฤษฎีลำดับขั้นความต้องการของมนุษย์

มูลนิธิกสิกรรมธรรมชาติ (2548: 29-31) ได้กล่าวถึงทฤษฎีลำดับขั้นความต้องการ ของมาสโลว์ (Maslow's Hierarchy of Needs) ว่าความต้องการของมนุษย์ไม่สิ้นสุด เมื่อได้รับการ ตอบสนองความต้องการอย่างหนึ่งแล้วก็จะเกิดความต้องการสิ่งอื่นต่อไปไม่สิ้นสุด การจงใจ แสดงพฤติกรรมของมนุษย์เกิดจากความต้องการบางอย่าง และจะเกิดความพึงพอใจเมื่อได้รับการ ตอบสนองความต้องการของมนุษย์สามารถจัดเป็นลำดับขั้นได้ ความต้องการในขั้นแรกเมื่อได้รับการ ตอบสนองแล้วจะไม่เป็นตัวจูงใจให้แสดงพฤติกรรมอีกต่อไป เมื่อต้องจูงใจบุคคลนั้นก็จะต้อง กระตุ้นความต้องการลำดับขั้นที่สูงขึ้นไป เป็นความต้องการที่ไม่สิ้นสุด โดยบุคคลจะเกิดความ ต้องการใหม่ขั้นขึ้นอีกได้

Maslow ได้จัดลำดับขั้นความต้องการของคนไว้ 7 ขั้น ดังนี้

ขั้นที่ 1 ความต้องการทางร่างกาย (Physiological needs) เป็นความต้องการขั้น พื้นฐานของมนุษย์ ต้องการเพื่อที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ เช่น น้ำ อาหาร อากาศ การนอนหลับพักผ่อน ฯลฯ เมื่อได้รับการตอบสนองความต้องการด้านร่างกายอย่างเพียงพอแล้วจะเริ่มมีความต้องการขั้น ต่อไป

ขั้นที่ 2 ความต้องการความปลอดภัยและความมั่นคง (Safety and security needs) เป็นความต้องการความมั่นคงในชีวิต ในหน้าที่การงาน รวมทั้งความต้องการความ ปลอดภัยที่จะมีชีวิตอยู่โดยมั่นคง ปราศจากความกลัว ความเจ็บปวด ความไม่สะดวกสบาย

ขั้นที่ 3 ความต้องการทางสังคมและความรัก (Social and love needs) เมื่อ มนุษย์ได้รับความต้องการทางร่างกายและความมั่นคงปลอดภัยจนเป็นที่น่าพอใจแล้ว จะมีความ

ต้องการที่จะเป็นที่ยอมรับของคนอื่น ต้องการที่จะมีโอกาสเข้าร่วมเป็นสมาชิกขององค์กรต่างๆ ความเป็นสมาชิกของกลุ่มจะช่วยให้บุคคลตอบสนองความต้องการเป็นส่วนหนึ่งของการยอมรับได้

ขั้นที่ 4 ความต้องการการยอมรับและการยกย่อง (Esteem needs) เป็นความต้องการการได้รับความนับถือ (การเชื่อมั่นในตัวเอง ความเป็นอิสระ ความสำเร็จ) อยากมีชื่อเสียง การนิยชมชอบ การได้รับการยกย่อง ทำให้เกิดความภูมิใจในตนเอง บุคคลที่มีความต้องการขั้นนี้จะพยายามทำสิ่งต่างๆ ให้ประสบความสำเร็จจนเป็นที่ยอมรับของผู้อื่นและทำให้เกิดความเชื่อมั่นว่าตนเองก็ทำอะไรได้เหมือนกัน

ขั้นที่ 5 ความต้องการที่จะรู้และเข้าใจ (Need to know and understand)

ขั้นที่ 6 ความต้องการทางสุนทรียะ (Aesthetic needs)

ขั้นที่ 7 ความต้องการความสำเร็จในชีวิต (Self-actualization) เป็นความปรารถนาที่จะใช้ศักยภาพสูงสุดที่ตนมีอยู่ทำในสิ่งที่ตนคิดว่า มีความสามารถที่จะเป็นหรือจะทำได้ ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับการกำหนดเป้าหมายในชีวิต เมื่อบรรลุเป้าหมายนี้แล้วก็จะกำหนดเป้าหมายใหม่ที่ท้าทายยิ่งกว่าเดิม

Maslow ได้แบ่งความต้องการทั้ง 7 ขั้น ออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่ 1 เป็นความต้องการขั้นที่ 1-4 เรียกว่า ความต้องการขั้นต่ำ เป็นความต้องการเนื่องจากขาดหรือไม่มี ซึ่งต้องการการตอบสนองจากปัจจัยภายนอก และกลุ่มที่ 2 เป็นความต้องการขั้นที่ 5-7 เป็นความต้องการพัฒนา เป็นความต้องการเนื่องมาจากการแสวงหา มิใช่เนื่องจากการขาดความต้องการขั้นต่ำ โดยมนุษย์จะพัฒนาความต้องการมาถึงขั้นที่ 5 ซึ่งเป็นความต้องการที่จะรู้จักตนเองตามสภาพและความสามารถที่ตนเองมีอยู่ได้อย่างสมบูรณ์

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

วัชรพงศ์ บุหลันพฤกษ์ (2543: 68) ได้ศึกษาลักษณะการมีส่วนร่วมในการจัดตั้งป่าชุมชน ของชาวบ้านบ้านแม่หาร ตำบลบ้านกาศ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบว่าชาวบ้านมีส่วนร่วมมาก เนื่องจากมีความสนใจและตระหนักถึงความสำคัญของทรัพยากรป่าไม้มีความต้องการสงวนพื้นที่ป่าไว้เป็นแหล่งชับน้ำ หวังผลประโยชน์ที่ตนเองจะได้รับจากป่าชุมชน ส่วนสาเหตุของการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชนน้อยมาจากความเกรงใจผู้นำชุมชน หรือเพื่อนบ้านใกล้เคียง

จุฑามาศ คำทอง (2546 อ้างใน สมชาย นองเมือง, 2549: 27) ได้ศึกษาวิวัฒนาการของแนวคิดและบทเรียนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนบ้านป่าสักงาม อำเภอคอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ตลอดจนกระบวนการเรียนรู้ซึ่งเกิดจากการเชื่อมโยงบทเรียนจากภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชน กับบทเรียนที่ได้รับจากการมีปฏิสัมพันธ์กับภายนอก อันก่อให้เกิดทางเลือกและการกำหนดรูปแบบวิถีชุมชน ที่มีจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการผลิตที่ยั่งยืน กลุ่มผู้นำและชาวบ้านได้ร่วมกันวิเคราะห์ปัญหาและสรุปบทเรียน หาแนวทางแก้ไข โดยมีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ดำเนินการดูแลไม่ให้เกิดไฟไหม้และป้องกันไม่ทำการตัดไม้ทำลายป่า ป่าที่เคยเสื่อมโทรมลงไปก็เริ่มฟื้นตัวขึ้นมา ในระยะแรกไม่ได้มีการทำในรูปแบบหรือลักษณะใดดำเนินการดูแลไม่ให้เกิดไฟไหม้และป้องกันไม่ทำการตัดไม้ทำลาย ป่าที่เคยเสื่อมโทรมลงไปก็เริ่มฟื้นตัวขึ้นมาบ้าง

ในปีพ.ศ. 2542 ผลผลิตจากป่าที่เคยหายไปได้กลับมามีดั้งเดิม เช่น เห็ดชนิดต่างๆ หน่อไม้ พืชผักป่า ผลไม้ป่า ในช่วงนี้ชุมชนได้เข้าไปเก็บหาพืชอาหารและของป่าเพื่อการบริโภคในครัวเรือนและมีการนำไม้มาใช้สอยในครัวเรือนบ้าง มีการนำไม้ที่โค่นหักในป่าและกิ่งไม้เล็กๆ มาใช้ทำฟืน และยังได้ร่วมกันปลูกเสริมป่าในลักษณะป่าเพื่อชีวิต โดยปลูกเสริมไม้ 3 อย่างลงในพื้นที่คือ ไม้ใช้สอย ไม้อาหาร และไม้สมุนไพร ชุมชนได้ปลูกหว่ายลงในพื้นที่ป่าชั้นน้ำด้านเหนือบ้านจนถึงบริเวณหน้าถ้ำหลวง ที่ชาวบ้านเรียกว่า “สระ” หรือ “คงเขี้ยว” ไร่กว่า 100,000 ต้น เพื่อต่อไปจะได้เข้าไปทำการเก็บหน่อหวายเพื่อการบริโภคได้นอกเหนือจากการเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ให้แก่ป่า นอกจากการปลูกเสริมป่าชุมชนยังได้ดำเนินการพัฒนาป่ารอบๆ หมู่บ้านให้เป็นป่าคุณภาพชีวิต โดยการนำพืชผักและพืชสมุนไพรปลูกเสริมในบริเวณป่า เพื่อให้เป็นพื้นที่สำหรับชุมชนใช้เป็นแหล่งสำหรับคนและสัตว์หากิน พืชที่นำมาปลูกเสริมนั้นทางชุมชนคิดว่าควรจะเป็นพืชพื้นเมืองที่สามารถนำมาบริโภคได้ เช่น ลูกหว้า มะละกอ ไม้ไผ่ สะเดา เพกา มะขาม มะนาว มะลอค มะขามป้อม มะแฟน มะโศก จะคำน คีปลี กล้วย ข่า ขมิ้น จิง เปรี้ยวโปรงฟ้า แยม มะรุม จิงเต่า ต้นลิงราว เพี้ยฟาน เป็นต้น เป็นการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าของชุมชนเพื่อสาธารณประโยชน์ เป็นพื้นที่ส่วนรวมที่คนในชุมชนสามารถเก็บหาของป่าเพื่อการบริโภคและใช้สอยได้ แต่มีเงื่อนไขกฎเกณฑ์เป็นตัวกำหนด โดยกลุ่มอนุรักษ์และพัฒนาบ้านป่าสักงามเป็นผู้ดูแลการใช้ประโยชน์ โดยจะใช้ได้เฉพาะไม้ล้มหมอนนอนไทร และผู้ที่จะมาใช้ประโยชน์ต้องแจ้งความจำนงให้คณะกรรมการกลุ่มทราบ โดยจะพิจารณาตามความเหมาะสมและเหตุผลอันควร โดยมีข้อตกลงกันภายในชุมชนคือ ถือเอามติของคณะกรรมการกลุ่มอนุรักษ์และพัฒนา การใช้ประโยชน์ต้องเพื่อผู้ขอใช้เองโดยตรงและต้องแจ้งให้ทราบว่าจะใช้ไม้อะไร จำนวนเท่าใด จากบริเวณใดในป่า มีวิธีการทำหรือนำไม้ออกอย่างไร เวลาใด จากนั้นทางกลุ่มจะให้ตัวแทนไปร่วมดำเนินการด้วย เป็นการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และ

ป้องกันการตัดไม้ใหม่ด้วย ลักษณะการนำไม้มาใช้ประโยชน์ คือ เพื่อการใช้สอย เพื่อซ่อมแซม บ้านเรือน และสร้างบ้านใหม่ในครอบครัวที่มีการตั้งครอบครัวใหม่ แต่จะไม่ล้มไม้ใหม่ ชุมชนสามารถเข้าไปเก็บหาผลผลิตจากป่าเพื่อมาขายได้เฉพาะในประเภทที่มีมากพอต่อการบริโภค และเหลือเพียงพอที่จะเป็นสินค้าได้ เมื่อเก็บออกมาแล้วจะไม่ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติใน ภายหน้า ชุมชนให้ความร่วมมือในการดำเนินกิจกรรมด้านการอนุรักษ์และพัฒนา โดยชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนทุกระดับชั้น

อำไพ พรสิแสงสุวรรณ (2549: 139-143) ได้ศึกษาความหลากหลายของของป่าและการใช้ประโยชน์จากของป่า ในโครงการพัฒนาเกษตรที่สูงดอยอมพาย อำเภอแม่แจ่ม จังหวัด เชียงใหม่ พบว่าการใช้ประโยชน์จากของป่าของชุมชน แยกตามประเภทของป่า พบว่าส่วนใหญ่ ชุมชนใช้ของป่าเป็นพืชอาหารมากที่สุด รองลงมาคือสมุนไพร มีการใช้ของป่าเป็นเปลือกไม้ ยาง และสีธรรมชาติบ้างแต่ไม่มากนัก และมีการใช้ประโยชน์อื่นๆ เช่น ทำไม้กวาด ค้ำมิด หรือขวาน ใช้เป็นแปลงซักผ้า ไล่แมลง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการใช้ประโยชน์ของป่าในพิธีกรรมต่างๆ ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมของชนเผ่าละว้าที่ปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน คนในชุมชนไม่นิยมรับประทาน ของป่าประเภทแมลงรวมทั้งเห็ดที่อยู่ในป่าด้วย

สรุปผลการศึกษาการเก็บหา การใช้ประโยชน์ และการจัดการของป่าของชุมชน บ้านสาม จากการประชุมกลุ่มย่อย มีดังนี้

1. ราษฎรในชุมชนเก็บหาของป่าเพื่อการยังชีพในครัวเรือน โดยใช้เป็นอาหาร สมุนไพร และใช้ประโยชน์อื่นๆ เช่น ทำเชือก ห่อของ ไล่แมลง ย้อมสี เป็นต้น ไม่มีการเก็บขายเป็น รายได้แต่อย่างใด
2. ราษฎรในชุมชนมักเก็บหาของป่าในบริเวณรอบๆ หมู่บ้าน ตามลำห้วย ในไร่นา และป่าธรรมชาติ
3. ชุมชนมีวิธีการเก็บหาของป่าโดยยึดหลักให้สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืน จะเก็บหรือตัดเฉพาะส่วนที่ใช้ประโยชน์ และในการเก็บหาของป่าแต่ละครั้ง คนในชุมชนจะเก็บใน ปริมาณเท่าที่ต้องการใช้ประโยชน์เท่านั้น
4. ความถี่ในการเก็บหาของป่าของชุมชนไม่แน่นอน ขึ้นกับเวลาที่ว่างที่มีของแต่ละ ครัวเรือน และระยะเวลาในการเก็บหาของป่าโดยปกติไม่เกิน 3 ชั่วโมงต่อครั้ง
5. วิถีชีวิตของคนในชุมชนละว้า บ้านสาม ส่วนใหญ่แม่บ้านเป็นผู้เก็บหาของป่า บางครัวเรือนพ่อบ้านจะช่วยเก็บหาบ้าง
6. ชุมชนไม่มีกฎกติกาในการเก็บหาของป่า ไม่ได้มีข้อจำกัดทั้งในเรื่องของสถานที่ ปริมาณ และรูปแบบในการเก็บ

7. ปริมาณของป่าที่พบในปัจจุบันมีแนวโน้มลดลง

8. ชุมชนยังไม่มีการจัดตั้งกลุ่มเพื่อสืบทอดภูมิปัญญาในการใช้ประโยชน์จากของป่า เนื่องจากยังไม่เห็นความสำคัญ และยังไม่เกิดปัญหาหรืออุปสรรคในการเก็บหาของป่า

คูสิต เวชกิจ (2550: 3-13) ศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าชุมชน กรณีศึกษาภาคเหนือ มีจำนวนป่าชุมชน 32 แห่ง พบว่า ผู้ที่มีสถานภาพเป็นประชาชนทั่วไปจะมีส่วนร่วมน้อยกว่าผู้ที่มีสถานภาพเป็นผู้นำในชุมชน รองลงมาคือการเป็นสมาชิกกลุ่ม ซึ่งพบว่ามีปัญหาอุปสรรคในการจัดการป่าชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการขาดแคลนงบประมาณและอุปกรณ์ การประชาสัมพันธ์ไม่ทั่วถึง พันธุ์ไม้ไม่ตรงกับความต้องการ มีการบุกรุกพื้นที่ป่าชุมชน ประชาชนขาดความรู้ทางการจัดการป่าไม้ มีการลักลอบตัดไม้ เก็บหาของป่า และล่าสัตว์ป่า ขาดการสนับสนุนอย่างจริงจังจากหน่วยงานภายนอก และพบว่าปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของการจัดการป่าชุมชนคือ การมีส่วนร่วมของประชาชนในท้องถิ่น วัสดุ อุปกรณ์และเครื่องมือที่จำเป็น วิชาการและเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้อง คณะกรรมการจัดการป่าชุมชน กฎระเบียบและการจัดสรรผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม และการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก